

Розділ 8. Стародавній Рим

сповнені свободи, відмовляються коритися людині. В Афіській державі немає відмінності між вільними, рабами, громадянами та іноземцями, учнями і вчителями, старими і молодими. Стан Афіської держави такий, що вона потребує негайного оздоровлення, – такий кінцевий висновок. Повне ж оздоровлення можливе лише в ідеальному суспільстві, побудованому на доброчесності, тобто справедливості. Справедливість же Платон трактував з типово рабовласницької класової точки зору, видаючи її за об'єктивно-істинну.

Аналізу справедливості присвячена значна частина “Політії”. Справедливе у Платона співпадає з поняттям розумного, а розумне набувається від народження і вдосконалюється в процесі заняття філософією і наукою. Справедливе, говорить Платон, краще, ніж несправедливе, тому що воно забезпечує людині і суспільству можливий максимум щастя. Тому на чолі “ідеальної держави” (політії) повинні стояти справедливі і розумні люди, яких Платон називає філософами.

Філософи повинні вести споглядальний образ життя і піклуватися про вироблення, краще розуміння і впровадження в життя справедливого і розумного. Вони не мають ні власності, ні сім'ї, які, на думку Платона, породжують пожадливість, егоїзм і ослаблюють єдину волю державного поліса. Філософи, правителі держави, живуть спільно, позбавлені всяких турбот і тривог матеріального життя.

Другий стан політії складають воїни, що охороняють державу від замахів ззовні. Подібно філософам, воїни також не мають власності і сім'ї. Шлюби в політії Платона регулюються державою, регулюється

також і народжуваність. “Діти у всіх загальні, ні батьки не знають дітей, ні діти батьків”. Слабкі діти знищуються при народженні, а здорові передаються на виховання у виховні будинки.

Третій стан політії складає інша маса громадян: землероби, купці, ремісники тощо, що об’єднується в “Політії” під загальним терміном “ремісники” (деміурги). Ремісники мають приватну власність і сім’ю, і їх образ життя лише в загальних рисах регулюється державою. Деміурги належать державі і розподіляються по тринадцяти виробничих округах. “Піклування” над “ремісничим класом” ввірене спеціальним чиновникам (агораномам), одночасно з цим регулюючим і ринкові відносини. Грошовий обіг і багатство в політії Платона взяті в певні вузькі межі. Думки і бажання громадян також регулюються законом.

Власність і сім’я відсутні тільки в двох верхніх станах платонівської політії філософів і воїнів. Інша ж маса населення зберігає приватну власність і сім’ю, підкоряється керівництву вищих станів і своєю працею виробляє для держави необхідні матеріальні блага. Політія Платона не виключає і рабства у власному значенні. У цьому позначилася рабовласницька суть соціальної філософії Платона.

Далі неважко було б показати, що політія Платона має багато схожого зі спартанською “общиною рівних”. Афінські аристократи, в їх числі Платон і Ксенофонт, були великими прихильниками спартанських порядків і їх ідеалізували.

У кінці свого життя Платон написав ще один соціально-політичний діалог, “Закони”, в якому представлений нарис “другої за досконалістю держави”. У “Законах” багато які положення “Політії” ослаблені або пом’якшені, але ідеї державної централізації і спільності залишаються тими ж.

Рабовласницький характер держави зберігається як у “Політії”, так і в “Законах”. Платон підкреслює принципову відмінність між рабами і добродіями. “Адже раби ніколи на стануть друзями добродіїв, так само як люди непридатні не стануть друзями людей порядних, хоч би вони займали і рівноцінні посади. Бо для нерівних рівне стало б нерівним, якщо не додержана належна міра”. Наступне за рабами місце в соціальній ієрархії в “Законах” займають дрібні виробники,

селяни і ремісники.

В обох випадках “ідеальна держава” є аграрною державою. Основною господарською галуззю визначається землеробство і натуральне господарство, між тим як торгівля і грошовий обіг майже не згадуються. “У нашій державі повинні бути тільки прибутки, що доставляються землеробством; та й і з них лише такі, придбання яких не примушує нехтувати тим, для чого, власне, і потрібне майно”.

У “Законах” декларується верховне право держави на землю, але фактично земля віддається в розпорядження дрібних власників, причому число їх раз і назавжди твердо встановлюється. По суті тут Платон ідеалізує лад давньоспартанської общини, іншими словами, те, що для Греції було вже пройденим етапом. У цьому прагненні не вперед, а назад є реакційна сторона вчення Платона про державу, як і всієї його соціальної філософії.

Аристотель

У той час як в Академії панував ідеалізм Платона, в Лікеї панував реалізм Аристотеля. Аристотель, що спочатку перебував під сильним впливом Платона, згодом відійшов від свого вчителя і пішов власним шляхом. Філософська концепція Аристотеля складалася в інших соціально-політичних умовах і виражала погляди інших соціальних груп.

Аристотель (384-322 рр.) походив з міста Стагіра (“Стагірит”), колонії Андроса на Халкідському півострові, по сусідству з Македонією. Батько його Нікомах був придворним лікарем македонського царя Амінті III, батька Пилипа II. В сімнадцять років Аристотель прибув в Афіни і вступив до Академії Платона. У 343 р. він був запрошений вихователем до молодого спадкоємця македонського престолу Олександра і пробув у Македонії близько восьми років. Після повернення в Афіни Аристотель зайнявся викладацькою і науковою роботою. Він викладав в афінській гімнасії, Лікеї, присвяченій Аполлону Лікейському. Після смерті Олександра Македонського, коли Афіни стали центром антимакедонського руху, Аристотелю довелося втекти в місто Халкіду на Евбеї, де він незабаром і помер.

Аристотель відомий як людина виключно широкої освіти. Він був у повному розумінні енциклопедистом, будучи однаково досвідченим у філософії, математиці, історії і особливо в природничих науках: фізиці, зоології, фізіології, ботаніці і медицині. Філософія Аристотеля є передусім натурфілософією. Найбільший вплив на світогляд Аристотеля здійснили Демокрит і Платон.

Аристотелівська натурфілософія являє собою струнку систему, добре продуману загалом і в частинах, пов'язану однією думкою. Початковою точкою природничонаукових занять Аристотеля була медицина, або, вірніше, фізіологія, що трактує народження, розвиток і смерть організму. Посилені заняття фізіологією привчили Аристотеля дивитися на всі явища природи, соціального й індивідуального життя як на органічний процес, на процес становлення.

Життя, по Аристотелю, є прагнення матерії до оформлення, тобто до виявлення закладеної в неї ідеї руху і сили (дінаміс). Форма є загальним початком, що організує й одухотворяє мертву матерію, неважливу в природі. Сама ж форма в своєму бутті зумовлюється закладеною в кожній істоті метою (телос), що розкривається в русі. Так, в сім'ї рослин приречена вся можливість розвитку рослини або форма рослини. З точки зору Аристотеля форма і матерія невіддільні одна від одної, і це не абстрактні поняття, а дві різні сторони єдиного життєвого і натурального процесу. У цьому міститься корінна відмінність між ідеалістичною філософією Платона і реалістичною концепцією Аристотеля. Отже, немає ніякого світу ідей, існуючих самі по собі, поза реальною матерією. У цьому пункті Аристотель наближається до матеріалістичної точки зору.

Життя всесвіту – це прагнення прийняти відому закладену в ньому форму. Так, квітка, наприклад, прагне прийняти максимально довершену форму квітки, дерево – форму дерева, людина – форму людини тощо. Прагнення до чого-небудь, однак, не є ще досягненням цього прагнення. Ідеальне поєднання форми і змісту представляє швидше виключення, ніж правило, здійснюючись лише в творах мистецтва, істинне значення яких як раз і є в доповненні, розширенні і поглибленні дійсного світу, а не в голому його копіюванні.

Початковим моментом всякого життєвого процесу є поштовх

(імпульс), що отримується річчю ззовні, що приводить в рух сили, закладені в даній речі. Первинний імпульс, що привів у рух весь світ, виходить від творчого розуму (нус), який визначається Аристотелем у різних сполученнях по-різному: як “мислення”, “чисте мислення”, “актуальність”, “принцип будь-якого руху”, “божество”. Весь інший процес, що створює світопорядок, здійснюється природним шляхом як закономірний ланцюг причин і слідств.

Без руху не існує ні часу, ні простору, ні матерії, як і взагалі не існує світу і життя. Життя і світ – це рух. Вчення про рух становить найсильнішу і найцікавішу частину натурфілософії Аристотеля, хоч і містить немало протиріч, парадоксів і помилок.

Завершенням натурфілософської системи Аристотеля є його вчення про методи мислення, або логіка. Початковою точкою логіки, по Аристотелю, служить досвід, від якого шляхом індукції виводяться принципи. Принципи виходять з досвіду шляхом індукції, а з принципів шляхом логічних операцій нашого розуму – умовиводів і силогізмів – робляться часткові висновки. Вчення про силогізми складає головний зміст “Органона”, спеціального дослідження в чотирьох книгах, присвяченого питанням логіки і методології. У подальший час, особливо в середньовічній Європі, “Органон” (органон – інструмент, в даному зв’язку – інструмент логічного мислення) був найпопулярнішою книгою, що вивчається і читається. На ньому ґрунтувалася вся середньовічна схоластика.

Соціальним питанням Аристотель присвятив спеціальний трактат “Політика” (326 р.). Цей трактат був написаний на основі монографічних досліджень конституцій окремих грецьких полісів в їх історичному розвитку. Самим Аристотелем і його учнями було поставлено 158 таких досліджень конституцій окремих грецьких держав (політій). Зразком цього роду творів є “Афінська політія” самого Аристотеля, що стала відомою тільки в 1893 р.

У той час як Платон займався конструкцією ідеальної політії, придатної для всіх часів і народів, увага Аристотеля була спрямована на дослідження соціальних умов, за яких виникає і зникає той або інший політичний устрій. Платон, що досліджував ідеальну державу взагалі, вважає Аристотель, впадає у грубу методологічну помилку, не

враховуючи конкретних історичних умов, за яких існує дане суспільство. Одна і та ж форма правління може бути і хорошою, і поганою, в залежності від обставин і від людей, які стоять на чолі держави. Абсолютно найкращої держави не існує. Мова може йти тільки про більш або менш довершений лад, що знов-таки залежить від конкретних умов, за яких виникають і зникають різні політичні форми.

Саме ж число політичних форм Аристотель вважає величиною даною і незмінною. Він розрізняє форми правильні і неправильні. До правильних форм відносяться: 1) монархія, 2) аристократія і 3) політія. Кожній з них відповідає неправильна форма як наслідок порушення необхідних умов. Монархія вироджується в деспотію або тиранію, аристократія – в олігархію, а політія – в демократію (панування черні). Критерієм відмінності правильних форм від неправильних є загальне благо. Одним з найцікавіших розділів “Політики”, взагалі дуже багатим на думки, є розділ про державні перевороти і революції, де Аристотель висловлює багато глибоких і тонких думок.

Виходячи з своєї соціально-філософської концепції, Аристотель найкращим ладом для Афін вважав політію, тобто помірну демократію.

Під кінець свого життя Аристотель, подібно Платону, намалював проект ідеальної держави, придатної для більшості товариств незалежно від конкретних індивідуальних якостей. Проект ідеальної держави Аристотеля багато в чому повторює “Закони” Платона. Так само, як і у Платона, ідеальне суспільство (політія) Аристотеля складається з двох нерівноцінних і нерівноправних соціальних станів: вибраних повноправних громадян і маси безправних рабів і нижчих (трудових) верств вільного населення.

Сила і значення Аристотеля як мислителя полягають не в його політичних ідеалах і симпатіях, а в його історичному і діалектичному методі. “Древні грецькі філософи були природженими, стихійними діалектиками, і Аристотель, найуніверсальніша голова серед них, уже досліджував найістотніші форми діалектичного мислення”, – так характеризує Аристотеля Гегель. Що ж до діалектики, то досі вона була досліджена більш або менш точно лише двома мислителями – Аристотелем і Гегелем.

Поставимо в заслугу Аристотелю дві речі: 1) здатність мислити

діалектично і 2) безмежну віру внаслідок розуму і думки. Для нього характерні взагалі, скрізь, *passim* (всюди), живі зачатки і запити діалектики. Немає сумніву в об'єктивності пізнання. Наївна віра в наслідок розуму, в силу, потужність, об'єктивну істинність пізнання.

Слід вказати і на слабкі сторони Аристотеля: наївність деяких його положень, протиріччя у визначеннях, соціальні забобони, богословські нахили та інше. Разом з тим відмічаються великі спотворення, допущені коментаторами Аристотеля, що прагнули перетворити Аристотеля-реаліста в схоласта й ідеаліста. Логіка Аристотеля – це запит, пошук, підхід до логіки Гегеля, а з неї, з логіки Аристотеля (який всюди, шокроку ставить питання саме про діалектику), зробили мертву схоластику, викинувши всі пошуки, колювання, прийоми постановки питань.

Після Аристотеля залишилася ціла школа його учнів, так званих перипатетиків. Цю назву школа отримала, мабуть, тому, що Аристотель під час викладання і читання лекцій звичайно не сидів, а ходив взад і вперед (“перипатейн” означає ходити колом, прогулюватися). Серед перипатетиків було два напрями: природничонауковий і філософський. У першому стояли учні і продовжувачі Аристотеля – Феофраст і Діксарх. Крім спеціальних робіт, Феофраст і Діксарх займалися складанням проектів “найкращих державних порядків”. Найкращою політичною формою, на їх думку, була змішана політія, що поєднує елементи монархії, аристократії і демократії. Природничонаукова школа Аристотеля дала ряд блискучих вчених – фізиків, природознавців і математиків.

Інша гілка перипатетиків відхилилася у бік ідеалізму і містицизму, готуючи тим самим підґрунтя для християнства.

Значення Аристотеля в подальшому розвитку філософії дуже велике. Особливо багато Аристотелем займалися в середні віки, перекладали його праці на латинську мову і створили справжній культ Аристотеля, абсолютно спотворивши, однак, істинне значення його вчення.

7.3. Основні риси афінського права

Найбільш розвинену правову систему у Давній Греції мали Афіни.

Найдавнішим джерелом права в Афінах був звичай. У 621 р. до н.е. з'являється писане право у вигляді Законів Драконта. Це стало великою перемогою широких кіл демосу. Тлумачення звичайного права за традицією належало аристократії та призводило до частих зловживань. Запис діючих норм права дозволив обмежити свавілля у тлумаченні юридичних правил.

Причому Драконт залучив до законів низку нових істотних положень, які відображали нову соціально-економічну ситуацію. Так, наприклад, відмінялася кровна помста, вводилися нові правила судочинства. Закони оформляли права приватної власності, встановлюючи при цьому суворе покарання за зазіхання на приватну власність.

На початку VI ст. до н.е. в Афінах велика законодавча робота була проведена Солоном. У V-IV ст. до н.е. закони стають головним джерелом права.

Майнові відносини

Афінське право не знає чіткої різниці між речами. Проте правовий статус нерухомості мав свої особливості. Був відомий також поділ майна на видиме та невидиме. До першого відносились земля, раби, худоба. До другого – гроші, коштовності. Серед речових прав відомі були володіння та власність. Приватна власність не досягла високого рівня розвитку, вона вважалася похідною від державної. Уявлення про широкі права власника ще не склалися.

Зобов'язальні відносини виникали або з договору, або з делікту. Основою договору слугувала будь-яка угода будь-якого змісту. Договори укладалися найчастіше у письмовій формі, хоча ніякої обов'язкової форми не існувало. Формалізм був притаманний афінському праву на початкових стадіях його розвитку. До реформи Солона невиконання договірних зобов'язань тягло за собою особисту відповідальність боржника. Після реформи як засоби забезпечення договірних зобов'язань зберігаються залог та гарантія. Афінському праву були відомі різноманітні форми договорів: купівлі-продажу, найму, позики, зберігання речей, товариства, доручення, комісійний договір.

Зобов'язання з деліктів виникають у випадку завдання майну

будь-якої шкоди.

Родинне і спадкове право

Вступ до шлюбу в Афінах вважався обов'язковим. Однак безшлюбність не тягла покарань. Шлюб являв собою договір, що його укладав голова родини. Розлучення для чоловіків було вільним, для жінки це було складно. Жінка перебувала в родині у підкореному становищі. Батьківська влада, спочатку дуже широка, з часом послаблюється.

Успадкування здійснювалось за законом та за заповітом. Спадкоємцями за законом у першу чергу були сини, дочки могли отримати заповіт лише за відсутності синів. Позашлюбні діти спадкоємцями батька не були. За відсутності прямих спадкоємців успадковували побічні родичі. Успадкування за заповітом починається з Солона. Для чинності заповіту необхідно було, щоб заповідач перебував у здоровому глузді та не був підданий фізичному або психічному насиллю. Заповідати міг лише той, у кого не було законних дітей чоловічої статі. Не могли заповідати неповнолітні, жінки, прийомний син.

Кримінальне право

Афінському праву були відомі наступні види злочинів: державні, проти родини, проти особистості, проти власності. Розрізнялись навмисні та необачні злочини (зокрема, вбивства), відомим було поняття самозахисту, проводилось розмежування між підбурювачем та виконавцем злочину.

Серед покарань слід відмітити смертну кару, продаж у рабство, штраф, конфіскацію, безчестя (атимію). Покарання для рабів та вільних було різним. Указані вище Закони Драконта у галузі кримінального права полягали у завданні страждань злочинцеві.

Судовий процес

Починати судові справи могли тільки повноправні громадяни. За жінку та неповнолітнього діяв голова родини, за метека – його

¹ Головна площа в Римі, місце суду, а потім і урядових приміщень та установ.

простат, за раба – його господар.

Посадова особа, що отримала скаргу, здійснювала попереднє розслідування. При цьому звинувачуваний або відповідач мав право подати письмові заперечення проти розгляду цієї справи по суті. Якщо такі заперечення подані не були, судді переходили до розгляду справи по суті. Сторони надавали усі необхідні докази у справі. По закінченні попереднього розслідування призначався день судового засідання. Рішення приймалося таємним голосуванням. На судові рішення та вироки припускалася апеляція до гелієї. Рішення гелієї були остаточними й оскарженню не підлягали.

8.1. Царський період. Ранньореспубліканський Рим

За встановленою традицією історія Давнього Риму бере свій початок з VIII століття до н.е. (754-753). То було спочатку землеробське поселення, що зросло на березі річки Тібр. Вулиці складалися з будинків, звичних для теплого клімату: чотири дубові стовпи по кутах, з'єднуючі їх жердини, річковий очерет з боків, обмазаний глиною. Потім з'являються кам'яні фундаменти, і лише з VI ст. до н.е. почали будувати домівки з туфу.

Кам'яним та мармуровим Рим став за часів правління імператора Августа, в епоху імперії (I ст. до н.е. – I ст. н.е.).

В VIII ст. до н.е. ми знаходимо римський народ поділеним на роди (генси), союзи родів (курії) та три племені – рамнів, тиціїв, люцерів. Очолював народ рекс (“цар”). Всього царів було сім, починаючи з Ромула та закінчуючи Тарквінієм Гордим. Цей перший період Риму вважають “царським”.

Археологічні розкопки римських могил виявили майнову нерівність, що доводиться наявністю та якістю поховального інвентарю в могильниках.

У 509 р. до н.е. Тарквіній Гордий був знятий, головою міста став Юній Брут. Завершується царський період, і починається період *Республіки*, що тривав близько 500 років (509-27 рр. до н.е.). З 27 року і до 476 р. н.е. Рим переживає період імперії, який, у свою чергу, поділяється на період *принципату* (27-193 рр. н.е.) та період *домінату*

(193-476 pp. н.е.).

Суспільний устрій. З легкої руки американського історика Л. Моргана ми називаємо суспільство, подібне до давньоримського, військовою демократією. На той час племена вже оволодівають плуговим землеробством (борошно, боби), скотарством, металевим знаряддям і примітивною зброєю. Кочовий спосіб життя підходить до завершення. Але військова організація лишається незмінною.

Римська община періоду військової демократії вже не однорідна за своєю соціальною структурою. Виокремилися знатні роди, аристократи-патриції. З їхнього середовища виходять воєначальники, міські магістрати.

Своє походження вони виводили від богів, царів, героїв. Мало-помалу аристократія отримує залежну від себе клієнтелу, а ще раніше – рабів.

У певні дні роди, курії, племена, а потім і весь союз племен сходилися на зібрання для розглядання справ, віднесених до їхньої компетенції: про спірні спадщини та судові спори взагалі, смертні вирoki та інші.

Усього родів було 300, по 100 в кожному племені. 10 родів складали курію, 10 курій – трибану (плем'я). Така організація була і лишається предметом наукової дискусії, адже її штучне походження впадає в очі. Як член роду і племені римський громадянин: 1) мав частку загальної земельної власності у вигляді виділеного йому і його сім'ї наділу; 2) отримував право на успадкування наділу і родового майна взагалі; 3) міг вимагати для себе від роду і допомоги, і захисту; 4) брав участь у загальних релігійних святкуваннях тощо. У свою чергу курія, плем'я і союз племен в цілому могли вимагати від кожного громадянина виконання його військових та інших публічних зобов'язань. Права і обов'язки громадян знаходяться до певного часу в своєрідній гармонії.

Голови родів складали раду старійшин, або сенат, який з часом набув значення головної урядової влади. Сенат мав право попереднього обговорення всіх тих справ, які виносилися на вирішення народних зборів. Він також завідував багатьма справами по керуванню Римом. Загалом сенаторів було спочатку 100, потім 300

осіб.

Сенат існував і при царях, як і народні збори, які були спочатку зібранням римських курій. По куріям проводилося і голосування. Нарешті, як уже зазначалося, головою римської общини, її громадянським керівником і верховним воєначальником був рекс – цар. То була виборна посада, підзвітна народові.

Слід додати, що загальні збори римського народу були, окрім сказаного, військовими зборами, оглядом військової сили Риму. За своїми підрозділами вони шикувалися і голосували.

Клієнти і плебеї. З давніх часів на території Риму жили і негромадяни – *клієнти* і *плебеї*. Останні утворилися зі збіднілих родичів. Вони вступали на службу до римської знаті, отримуючи на певних умовах земельні наділи. Багато з них займалося ремеслами і торгівлею. З часом плебеї, завдяки своїй зростаючій кількості, став політичною силою, що протистояла патриціату.

Поряд з плебеями, за межами римського суспільства, знаходилися і згадані вище клієнти, які походили, як можна вважати, з чужаків, які знаходили собі покровителів у середовищі патриціату.

Як уже зазначалося, за мірою росту чисельності плебеїв та їх економічного значення політична історія Риму на декілька століть забарвлена боротьбою плебеїв за зрівняння своїх прав з патриціями. Адже будучи особисто вільними, плебеї несли військову службу нарівні з патриціями, але повинні були задовольнятися не справедливою часткою здобичі, а лише її залишками.

Реформа Сервія Туллія. Важливим етапом на шляху римської державності була реформа, яку римська традиція пов'язує з ім'ям шостого рекса Сервія Туллія (578-534). При його правлінні плебеї були введені в склад римської общини, а територіальні триби потіснили родоплеменні.

Відбулося це так. Усі римські громадяни, як патриції, так і плебеї, були “оцінені” за їх наявним майном і розділені на 193 сотні-центурії. При цьому ті, чие майно досягало 100 тисяч асів (на один ас можна було купити вівцю), були об'єднані у 80 центурій-сотень. Найбагатші, чие майно перевищувало 100 тисяч асів, склали 18 центурій кінноти. Оскільки кожна центурія мала один голос, то спільна думка багатих і

найбагатших центурій давала 98 голосів із 193, яким була загальна кількість центурій, тобто більшість.

Серед меншої частини центурій другий клас із цензом в 75 тисяч асів склав 22 центурії, третій клас із цензом в 50 тисяч асів – 20 центурій тощо. Пролетарії, тобто взагалі позбавлені майна, що враховувалося, склали лише одну центурію.

При узгодженому голосуванні перших двох розрядів решту і не питали.

Таким нехитрим чином було покладено початок пануванню багатих і знатних, незалежно від того, чи були вони патриціями, чи плебеями.

Поряд зі всім цим устроєм було зроблено ще одне важливе нововведення, вигідне для плебеїв: територія міста була розбита на 4 територіальні округи – триби, що слугує безсумнівним свідомством перемоги принципу територіального поділу населення над родоплемінним.

Реформа Сервія Тулія, як бачимо, зруйнувала суспільство, засноване на кровній родинності, і замість нього створила *державний* устрій, заснований на *майновій* відмінності та *територіальному* поділі.

Надалі, як ми вже знаємо, був усунутий рекс-цар і Римська держава стала республіканською.

Подальші реформи. Реформа Сервія Тулія була важливою поступкою плебеям, але вона далеко ще не зрівняла їх з патриціями. Особливо в тому, що стосувалося наділення землею, якої ставало все більше по мірі захоплення Італії.

Друге, що вимагалось від реформи, стосувалося скасування боргового рабства. І це, як і розподіл захоплених земель, більшою мірою зачіпало інтереси плебеїв.

Але щоб домогтися і того, й іншого, плебеї стали вимагати політичних прав. Спочатку траплялися гострі зіткнення, але, врешті-решт, протягом двох останніх століть плебеї домоглися задоволення своїх вимог. В тому числі: створення закладу особливої плебейської магістратури, так званого *народного трибунату*, покликаного захищати плебеїв від свавілля патриціїв; доступу до суспільної землі нарівні з патриціями; захисту від свавілля патриціанських суддів

(введенням кодексу законів, відомих під назвою Законів XII таблиць); дозволення шлюбів між патриціями і плебеями; права займати спочатку деякі, а потім і всі головні державні посади, в тому числі й військові.

Нарешті в 287 році до н.е. було схвалено, що рішення плебейських зборів мають таку ж силу, що і рішення патриціанських коміцій, тобто обов'язкові для всіх без виключення римських громадян і всіх державних закладів. Ці рішення, до того ж, не підлягали ані затвердженню сенату, ані його ревізії.

Звичайно, повага приналежності до древнього роду, знатності взагалі зникла не одразу, і патриціанські сім'ї зберегли безсумнівну перевагу при заміщенні – хоча і по виборах – всіх головних посад у державі, але *юридичної переваги старої римської аристократії по відношенню до плебеїв не стало*. Таким чином, завершився процес формування рабовласницької державності, пережитки родоплемінних відношень відійшли в минуле.

Закони XII таблиць. Загальна характеристика. Ми вже згадували, що важливим етапом у боротьбі між патриціями і плебеями послуговували Закони XII таблиць. Вони були розроблені комісією 12 (децемвірів) всередині V ст. до н.е. (451-450 pp). Своє найменування вони отримали від того, що були накреслені на 12 дерев'яних дошка-таблицях, виставлених для всезагального розгляду на головній площі Риму, його політичному центрі – Форумі.

Відмінною рисою названих законів був суворий формалізм, будь-яке порушення в формі судовимовлення призводило до поразки в справі.

Закони таблиць регулювали сферу сімейних та спадкових відносин, містили норми, що відносилися до позикових операцій, кримінальних злочинів, але зовсім не торкалися державного права. Починаючи з IV-III ст. до н.е. Закони таблиць стали корегуватися новим джерелом права – *преторськими едиктами*, що відображали нові економічні відносини, породжені переходом від давніх архаїчних форм купівлі-продажу та позики до більш складних правовідносин, які були викликані ростом товарного виробництва, товарообміну, банківських операцій тощо.

Не вдаючись до змісту Таблиць, адже це переважно предмет

римського приватного права, вкажемо на головне, без чого не може бути достатнього уявлення про римське суспільство й державу відповідного періоду.

Достовірно, що перші століття Римської республіки земля – головний спадок громадян – знаходилася в загальному користуванні й відповідно називалася суспільною землею – агер публікус. Пахотної землі було спочатку мало, і головне багатство повинно було складатися з худоби, що знаходилася на гірських пасовиськах. Звідси неспинна агресія проти сусідніх племен, пов'язана з військовою окупацією і розподілом її між завойовниками. Звідси і вимоги, що висувалися до громадян, бути воїнами і вдосконалюватися у військовому мистецтві.

Публічний характер, що зберігався за земельним фондом римської міської громади, був нерідко правовою основою до перерозподілу землі в інтересах її справедливого розподілу. І те ж саме може бути сказано про кількість приватної худоби, що перебувала на суспільних пасовиськах.

До числа таких законів має бути віднесений найбільш ранній – закон Ліцінія-Секстія 367 р. до н.е., що заборонив окремім особі набувати для себе більше 500 югерів державних земель (125 га) і випасати на суспільних пасовиськах більше 100 голів крупної рогатої худоби і 500 голів дрібної.

Важливою рисою римського права було розділення речей на два типи – *рес манципі та рес нек манципі*. До першого відносилася земля (спочатку біля Риму, а потім уся земля Італії взагалі), робоча худоба, раби, будівлі і споруди. До другого відносилися всі інші речі.

Для відчуження речей першої категорії – продажу, обміну, дарування тощо – вимагалася дотримання формальностей, що мали назву *манципації*. Слово це походить від “манус” – рука і містить в собі образне уявлення про перехід власності при накладанні руки на привласнену річ. Тут ще потрібно було сказати: “Я стверджую, що ця річ належить мені по праву квіритів...” (тобто нащадків обожнюваного Ромула-Квірина). Манципація надавала покупцю право власності на річ. Сплати грошей – без манципації – було ще недостатньо, як

бачимо, для виникнення права власності.

Слід ще зазначити, що передача такої речі проходила в урочистій формі, в присутності 5 свідків та “важельотримателя” з важелями та міддю. Останнє вказує на те, що обряд манципації виник до появи чеканної монети – аса, але мідь у визначеній сторонами вазі вже фігурувала як загальний еквівалент. Формальності ж слугували запам’ятовуванню угоди, якщо коли-небудь, у майбутньому, виникне пов’язана з нею суперечка про власність.

Всі інші речі, навіть коштовні, переходили за допомогою простої *традиції*, тобто неформальної передачі на умовах, встановлених договором купівлі-продажу, обміну, дарування тощо.

Старий раб, як і старий кінь, при переході з рук у руки вимагав манципації, коштовна ваза – традиції. Перші дві речі відносилися до розряду знарядь і засобів виробництва; за своїм походженням вони тяжіють до верховної колективної власності римської громади, тоді як ваза, прикраси, як і будь-яка інша побутова річ, були як спочатку, так і в наступному *предметами індивідуальної власності*. І в цьому вся справа.

Що стосується позики. Закони XII таблиць, окрім звичайних позикових операцій, пов’язаних з відсотками, заставою тощо, знають ще і так званій *нексум*, тобто самозаставу боржника. По закінченню законного терміну виплати кредитор міг заарештувати боржника і замкнути його в боргову в’язницю. Тричі на місяць, у ринкові дні, кредитор зобов’язувався виводити боржника на ринок з надією, що знайдуться жалісні, рідні або близькі, які погодяться сплатити борг і викупити боржника з неволі. Саме цей вид позикової кабали і має назву в Законах XII таблиць “*нексум*” – *боргове зобов’язання під гарант особистої свободи*.

Лише в 326 році до н.е. законом Петелія договір займу був реформований і боргове рабство скасоване. З цього часу боржник відповідав перед кредитором у межах своєї власності.

Окрім зобов’язань по договорах, Закони XII таблиць знають, звичайно, і такі, які виникають зі *заподіяння шкоди* і протиправних дій взагалі – крадіжки, потрави тощо. Грабіжника, наприклад, захопленого зі зброєю в руках, дозволялося страчувати на місці злочину. Те ж саме очікувало того, хто навмисно “підпалював будівлі або складені біля

будинку скирти хліба”.

Про сімейне право Стародавнього Риму може бути сказано перш за все те, що римська сім'я, якою її малюють Таблиці, була суворо *патріархальною*, тобто знаходилася під необмеженою владою господаря, яким міг бути дід або батько. Такий рід мав назву агнатичного, а всі “підзвітні” господарю були один одному агнатами.

Когнатичний рід виникав з переходом агната (агнатки) в іншу сім'ю або з виділом сім'ї. Так, донька господаря, коли виходила заміж, підпадала під владу чоловіка і ставала когнаткою по відношенню до своєї кровної родини. Когнатом ставав і виокремлений з родини син за дозволом батька.

Навпаки, усиновлений і тим самим прийнятий у родину ставав по відношенню до неї агнатом, зі всіма пов'язаними з цим правами, в тому числі на законну долю спадщини. Агнатична родинність мала безсумнівні переваги над родинністю кровною, когнатичною, в чому не можна не побачити релікт, пережиток родових відносин.

Здавна у Римі існували три форми укладання шлюбів: дві давніші і одна порівняно нова. Давніші здійснювалися в урочистій формі і віддавали жінку під владу чоловіка. У першому випадку шлюб укладався в релігійній формі, в присутності жерців, супроводжувався поїданням спеціально приготовлених коржиків та урочистою клятвою жінки слідувати всюди за своїм чоловіком: “Де ти, Гай, там знайдеш і мене”. Друга форма шлюбу полягала у формі покупки нареченої в манципаційній формі.

Але вже Закони XII таблиць знають неформальну форму шлюбу – “сине ману”, тобто шлюб “без влади чоловіка”. Можна припустити, що цей шлюб диктувався потребою збіднілих патриціанських родин у союзі з багатими плебейськими, але це тільки припущення. Як би там не було, але саме у цієї форми шлюбу – “сине ману” – жінка знайшла собі значну свободу, в тому числі свободу розірвання шлюбу (якої вона не знала в “правильному” шлюбі). З розлученням жінка забирала своє власне майно, що було внесене у спільний дім як придане, рівно як і набуте після укладання шлюбу.

З часом саме шлюбу “сине ману” було забезпечено найбільше розповсюдження, тоді як “правильні” форми шлюбу все більш

занепадали, зберігаючись головним чином у жрецьких і патриціанських родинах. Специфічною особливістю шлюбу “сине ману” було те, що його слід було відновлювати щорічно. Для цього жінка у встановлений день на три дні йшла із будинку чоловіка (до батьків, друзів) і там переривала термін давності.

Витрати на утримання сім’ї лежали, звичайно, на чоловіку, бо шлюб був патріархальним, але чоловіку не заборонялося розпоряджатися тим, що жінка принесла з дому. Воно було його власністю. Розлучення було властиве чоловіку у всіх формах шлюбу, для жінки – лише в шлюбі “сине ману”. Після смерті домовласника майно родини переходило до агнатів *по закону*, а якщо був заповіт, треба було сліпо і свято дотримуватися його буквального тексту. Вдова померлого у всіх випадках отримувала певну частину майна як для власного проживання, так і для утримання малолітніх дітей, коли вони залишалися на її утриманні після смерті батька. Насадки могли і не ділитися, а вести господарство разом, як то було при батькові.

Судовий процес. Для розуміння подальшої історії римської державності і права необхідно приділити певну увагу римському судовому процесу даного часу – легісакційному. Це найдавніша римська форма судового розгляду спірних випадків, як вона змальовується Законами XII таблиць.

Процес цей складався з двох стадій: перша мала назву *in iure*, друга – *in iudicis*. Перша стадія була суворо формальною, друга – характеризувалася вільною процедурою.

У першій стадії позивач та відповідач у призначений день з’являлися на форум¹ до магістрата, яким для даних випадків став з часом претор, друга після консула – магістратура Риму. Тут, після принесення клятв, які виражалися в точно визначених для кожного окремого випадку словах, претор, якщо ніхто не збивався у вимовленні *належної*, суворо визначеної формули, призначав день суду (друга стадія процесу) і встановлював суму коштів, яку та або інша сторона повинна була внести (у храм) у вигляді застави правоти. Програш справи призводив до програшу залогу, і таким чином Рим захищав себе від сутяжників.

Для другої стадії процесу претор призначав суддю (зі списку

кандидатів, затвердженого сенатом), сам призначав день суду та зобов'язував тих, які судяться, підпорядковуватися рішенням судді. На цьому перша стадія завершувалася. На другій стадії легісакційного процесу суддя заслуховував сторони, розглядав наявні докази і виносив рішення. Воно було кінцевим, адже ані апеляції, ані касації давнє право Риму не знало.

З часом легісакційний процес був витіснений простим (неформальним) формулярним процесом, в якому вирішальна роль належала претору, його формулі, яка була юридичною засадою для подання позову та його судового розгляду.

Римська республіка

Магістратура. Захопивши правий берег Тібру, римляни, незважаючи на невдачі, вели, як ми вже зазначали, стійку боротьбу за панування над усією Італією. І їм це вдалося. Внаслідок так званої 2-ї Латинської війни і самнітських війн Рим вже у IV ст. до н.е. підпорядкував собі спочатку усю Середню Італію, а потім до середини III ст. до н.е. і Південну. При всьому цьому Рим залишався тим, чим був, – республікою, як і раніше – *аристократичною*.

На чолі Риму, як і раніше, стояли центуріатні коміції та плебейські збори, потім сенат. Із магістратур лишалися, як і в минулі часи, консули, претори і народні трибуни. Всі вони обиралися народними зборами терміном на рік і були відповідальні за свої дії після закінчення строку повноважень.

Дотримуючись принципу колегіальності магістратур, римляни обирали щорічно двох консулів, двох (а потім і більше) преторів, плебей ж – кількох народних трибунів. Магістри (начальники) за загальним правилом не втручалися в справи один одного, але за виключенням, якщо, скажімо, консул знаходив, що розпорядження його колеги невірне і шкідливе, він міг припинити його своїм “вето”. З цього випливало, що магістри повинні були радитися між собою, перш ніж зважитися на якийсь важливий захід (наказ).

Консули займалися усіма першочерговими справами з громадянської та військової частин, а під час війни один з них залишався в Римі, інший командував військом.

Претори, які набули значення самостійної магістратури (IV ст. до н.е.), займалися, як ми вже бачили, судовими спорами. За своїм значенням претора йшла за консулатом. Починаючи з III-II ст. до н.е., претори стають тлумачниками права та його теорій. Кожного разу, приймаючи посаду, претор видавав едикт, що був занесений на побілену дошку, яка виставлялася на Форумі. Едиктами претори проголошували про те, що вони будуть захищати з громадянських позовів і що не отримає захисту.

Завдяки преторам і згідно з впливом часу судовий процес стає *формулярним*, тобто таким, який визначається формулою претора, його волею, його ставленням до позову, що розглядається. Закони XII таблиць хоч і зберігаються як священний заповіт, але відступають на задній план перед тим, що велить судді претор, який, у свою чергу, спирався на веління “доброго сумління” і “справедливості”, тобто моральні категорії, яким надається значення авторитетного начала, що корегує старе право з позицій, які диктуються новими правовідносинами. Сентенції преторів і римських юристів виявляють прагнення до пристосування давнього, архаїчного права до економічних, соціальних, моральних, політичних вимог пізньої республіки з її товарними відносинами, кредитом, договірним правом, які набували все більшого розвитку. Звідси бере початок те саме римське право, якому судилося довге життя бути невід’ємним елементом європейської цивілізації.

Що стосується народних (плебейських) трибунів, їх завдання полягало спочатку у захисті плебеїв від свавілля патриціанських магістратів, але з часом, коли це зобов’язання практично відпало, вони взяли на себе функцію охоронців законності, захисників будь-кого без вини ображеного громадянина. У здійсненні цієї функції народний трибун мав важливе право – накладати заборону на дії магістратів, які він вважав протиправними. Поступово на посади плебейських трибунів стали претендувати і патриціанські політики, подібно до братів Гракхів, оскільки трибуни могли входити із законодавчими пропозиціями у всі види народних зборів.

Важливу роль у політичному житті Риму грала і *колегія цензорів*. Вона складалася з 5 осіб і обиралася на 5 років. Цензори повинні були

розподіляти людей по центуріям з визначенням їх майнового цензу. Звідси і їх назва. Потім їм довірили призначення сенаторів, що надало колегії цензорів важливого значення в політичній системі держави. Нарешті, не можна не вказати на ту їх функцію, яка полягала в спостереженні за звичаями, з тим, щоб застерегти воїнів-римлян проти надмірної розкоші, а тим більше – проти аморальних вчинків. Ідеологія простого і чесного способу життя, яку виховували в римських підлітках, немалим чином сприяла перетворенню Риму на центр великої імперії. Недарма багато римських авторів (а за ними і багато пізніших істориків Риму) пов'язували занепад римської республіки з розкладом моралі, відмовою від простого і чесного способу життя, переходу до накопичення, банкетів та різного роду розкоші. Цього пояснення ще недостатньо для переконливого судження, але те, що з падінням патриціанської моральності, патріархальної давнини настало і політичне переродження – в цьому, як здається, не може бути сумніву. Лишається, однак, відкритим питання про ті глибинні причини, які викликали падіння моральності, що захопило не тільки знать, але і плебс, у тому числі і “пролетаріат”.

Неморальний вчинок давав засади цензорам викреслювати негідну особу з числа сенаторів або вершників і переводити її в більш низькі центурії.

Диктатор. Усі названі нами магістратури були ординарними, звичайними. Екстраординарною вважалася тільки посада диктатора, який призначався одним з консулів в узгодженні з сенатом. Приводами для призначення диктатора могли бути будь-які кризові ситуації на війні і всередині країни, що вимагали невідкладних, швидких дій. Особа, призначена диктатором, володіла вищою громадянською, військовою і судовою владою одночасно, диктатор мав законодавчу владу, йому не страшні були жодні законні способи протидії, в тому числі вето плебейських трибунів. Всі інші магістрати продовжували функціонувати, але під владою диктатора. Після 6-місячного строку повноважень диктатор зобов'язаний був скласти свої повноваження. Остання з відомих нам республіканських диктатур мала місце в 220 році до н.е.

Прямо протилежними республіканській диктатурі були

“диктатури”, які виникли з грубим порушенням республіканської конституції, – безстрокові диктатури Сулли, Цезаря тощо. Але про це пізніше.

Що стосується “колективних” органів влади, то їх було декілька. На перше місце слід поставити вже відомі нам центуріантні збори. Вони були повноважні (з давніх часів) схвалювати або скасовувати законопроект, представлений ким-небудь з магістратів – консулом, претором, народним трибуном. Як уже зазначалося, голосували по центуріям.

Окрім законодавчої функції, центуріальні коміції обирали або скасовували кандидатури запропонованих їм посадових осіб, вирішували питання війни і миру, судили особливо небезпечних злочинців, яким загрожувала смертна кара.

Трибунні коміції володіли, в принципі, тією ж компетенцією, що і центуріантні, але, як було заведено, у справах меншої значущості (обирали нижчих магістратів, вирішували питання про накладення штрафів тощо).

Однак значущі за своєю вагою, ці зібрання не були регулярними і збиралися за бажанням одного з магістратів – консула, претора, народного трибуна, верховного жерця. Їх постанови частіш за все були передбачені магістрами.

Сенат. Справді важливе значення належало Сенату, який виник ще за римських царів як суворо патриціанський консультативний орган. Перехід до республіки посилив вплив сенату як єдиного постійного конституційного органу влади, що виражав волю патриціату.

Скликав сенат один з магістратів, який повідомляв тим, хто зібрався, причину скликання і предмет обговорення. Промови і рішення сенаторів заносилися в особливі книги.

Спочатку сенат мав право затверджувати або відхиляти рішення коміцій. Але вже з IV ст. до н.е. сенат став висловлювати свою згоду або незгоду із законопроектом, винесеним на ухвалення коміцій попередньо. Думка сенату була і в даному випадку далеко не

¹ За словами Тацита (Аннали, 1.21), «Імп. Август заміняв собою не лише сенат, але навіть і закони».

формальністю, адже за ним стояли і магістрати, і відповідні коміції (і перш за все – перші 98). Але виконавчою владою сенат не володів, і в цьому відношенні йому доводилося звертатися по допомогу до магістратур. До особливої компетенції сенату відносилися перш за все міжнародні справи, фінансові (прибутки і витрати), питання культу, оголошення та ведення війни, зовнішня політика взагалі тощо.

Вершина влади сенату, коли без нього не приймалося жодної скільки-небудь значної міри в області зовнішньої і внутрішньої політики, приходиться на 300-135 роки до н.е., падіння ж ролі сенату почалося в епоху громадянських війн (II-I ст. до н.е.), коли державні справи вирішувалися сильними особистостями (Марій, Сулла, Цезар). У період імперії сенат, зберігаючи зовнішню велич, втратив свою владу на користь імператорів.

Підбиваючи підсумки, запитаємо себе: в чому ж полягають принципові особливості Римської аристократичної республіки кращих років її існування?

Що заважало її переходу до демократії афінського типу, монархії, олігархії (політичне панування невеликої групи правлячої партії, правлячого класу)?

На це непросто питання може бути відповідь (оперуючи сучасною термінологією): *система стримань і протиріч* у функціонуванні правлячої магістратури, по-перше, а в більш широкому плані – *стійкий, розумний розподіл влади між демократією та аристократією*, нехай навіть і при явній перевазі останньої.

Як ми бачили в ході викладу, система стримань і протиріч проходить через усю систему римської форми правління: два зібрання, одне з яких було спочатку чисто плебейським; колегіальність магістратур із правом інтерцесії одного з магістратів у справі іншого, свого колеги; суворо проведена терміновість усіх без виключення магістратур та відповідальність магістратів за зловживання; відокремлення судової влади від влади виконавчої; виключні повноваження народних трибунів; наявність Сенату як органу, що призначає та володіє вищим авторитетом, але позбавлений виконавчої влади тощо.

Нарешті, нашу увагу не може не привернути армія, яка була

протягом усіх років республіки (до епохи диктатур) *народним ополченням* і вже лише через це – силою, що стояла на шляху до царської влади або олігархічної форми правління. Коли з широкою завойовницькою політикою Риму, спочатку у самій Італії, а потім і на всьому арсеналі земель, які омивалися Середземним морем, римська армія стала постійним інструментом політики, найманою силою, яка утримувалася за рахунок захоплених народів, зруйнувалася перешкода на шляху до військових диктатур, а потім і до переходу до монархічного правління.

Криза Римської республіки і перехід до монархії

Реформи Гракхів. У II ст. до н.е. після перемоги над Карфагеном (державою, розташованою в Північній Африці) Рим панує практично над усіма землями, що омиваються Середземним морем. Ці землі, окрім своєї особливої цінності, стали джерелом, з якого Рим черпав нові і нові маси рабів, які знаходили собі широке застосування у великих латифундіях (маєтках) старої і нової знаті – всіх цих сенаторів і вершників, які трансформувалися у IV-III ст. до н.е. в стан *нобілів*.

Росту латифундій відповідав зворотний процес: обезземелення і розорення корінного римського селянства. Кульмінацією боротьби між дрібними і крупними землевласниками стали *реформи братів Гракхів*.

У 133 р. до н.е. трибун Тіберій Гракх, аристократ за походженням, запропонував народним зборам закон, яким встановлювався максимальний розмір землеволодіння, яке знаходилося в приватних руках, – 1000 югерів на сім'ю (250 га). Так створювався земельний фонд, що слугував реформі. Але самої землі було ще недостатньо. Селянам необхідні були кошти на купівлю худоби, насіння тощо, а кошти були у розпорядженні сенату. Крупні землевласники, а отже, і сенатори, були вкрай розлючені і вчепилися в те, що Тіберій тричі порушив римську конституцію, вимагаючи усунення свого колеги Октавія, який був противником реформи (тріби проголосували за пропозицію Тіберія), і пропонуючи потім, щоб не сенат, а самі народні збори вирішили питання про субсидії (і цей захід був схвалений коміціями). І, нарешті, залишалося останнє – домагатися обрання Тіберія на новий термін, чого ніколи ще до того не

робилося.

Реакційна римська олігархія наважилася на крайню міру, щоб випередити обрання, – трибун Тіберій Гракх був убитий (133 р. до н.е.). Здійснення реформи було фактично призупинено.

Але в 121 році до н.е. брат Тіберія, Гай Гракх (і теж як народний трибун), продовжив справу Тіберія. У рух прийшли ті ж сили, що і за часів Тіберія, і перш за все Сенат. Вже у кінці республіки Сенат привласнив собі право видавати в критичних ситуаціях надзвичайний закон (т.зв. *сенатус консультум ультимум*), який надавав повноважень вищим магістрам вдаватися до будь-яких засобів, у тому числі і до неконституційних, щоб запобігти загрозливій небезпеці й оволодіти ситуацією. Це призвело до вбивства Гая Гракха і рішучої відмови від аграрних реформ на користь римського селянства.

Щоб випередити назавжди земельні реформи, в III р. до н.е. видається так званий закон Торія, за яким кожний, хто має не більше 30 югерів пашні (8,5 га), може вважати цю землю своєю приватною *власністю*. Так був покладений законвстановлений кінець давньому “агер публікус” – суспільній землі.

Диктатура Сулли. В I ст. до н.е. Рим опинився втягнутим у тяжку для нього Союзницьку війну, внаслідок якої змушений був піти на надання римського громадянства всьому населенню Італії.

Союзницька війна не принесла ані Риму, ані Італії справжнього миру. Наступала епоха особистої влади, епоха диктатур. Першим серед диктатів був полководець Сулла, який, спираючись на віддану йому армію, встановив у Римі режим одноосібної влади, або диктатури. Вона була безстроковою і вже одним цим відрізнялась від зображеної вище республіканської диктатури. Крім цього, Сулла привласнив собі законотворчі функції і право вільного розпорядження життям і майном громадян. Він надав нові права сенату і різко обмежив повноваження народних зборів. Трибуни були позбавлені політичних функцій.

Диктатура Сулли означала початок нової історичної ери в римській історії, і перш за все – *кінець республіки*.

Відречення Сулли (79 рік до н.е.) повернуло Риму республіканську конституцію, але ненадовго. На цей раз нова римська

диктатура опинилася в руках відомого Гая Юлія Цезаря (100-44 рр. до н.е.). Вона прийшлася на час, який наступив після спартанського повстання рабів (74 р. до н.е.), що виявило кризу республіканської форми правління і потребу в авторитарній державі.

Диктатура Юлія Цезаря. Обраний у 59 році до н.е. консулом Риму, Юлій Цезар, який стояв на чолі антисенатського угруповання, провів через коміції два земельні закони, чим здійснив пряме насилля над сенатом і відхилив як несуттєве вето народних трибунів. Рядом наступних дій Цезар перетягнув на свій бік не лише широкі прошарки римського народу, але і жителів провінцій.

У 46 році до н.е. Цезар, покінчивши зі своїми останніми противниками (помпеяйцями), був проголошений диктатором на 10-річний термін, а в 44 році – пожиттєво.

Особливість цезарійської диктатури полягає в тому, що вона поєднує в одних руках не тільки консульську і трибунську владу, але і цензорську (з 46 року), і вищу жрецьку владу. За своїм станом командуючого армією Цезар отримав титул імператора. Поставлені в залежність від Цезаря коміції, хоча і продовжують існувати, імітуючи збереження республіки, слідує вказівкам імператора, включаючи і ті, які відносяться до обрання на посади.

Окрім сказаного, Цезар отримав повноваження розпоряджатися військом і казною держави, право розподіляти провінції між проконсулами і рекомендувати половину кандидатів у магістрати взагалі, право першим голосувати в сенаті, що було суттєвим, тощо. Тріумфальним для Цезаря було оголошення його “батьком вітчизни” зі всіма пов’язаними з цим почестями (особлива колісниця, золочене крісло, особливий одяг і взуття тощо).

Створена при Цезарі форма правління – принципат – отримувє свій подальший розвиток при його спадкоємці Октавіані Августі (27 р. до н.е. – 12 р. н.е.).

Римська імперія

Причини занепаду Римської республіки. Це важке і суперечне питання. Але є безсумнівним, що різкий розподіл суспільства на багатих і бідних, крупних і дрібних землевласників, різкі розбіжності

станів, примноження класу пролетарів, які жили за рахунок подачок держави і були готові слідувати за тим полководцем або політичним діячем, який обіцяє найбільший матеріальний успіх, тощо, не могли звести нанівець стару республіканську рівність, якою б вона не була на практиці. Як і народовладдя, яким би чином воно не обмежувалося. Не забудьмо ще, що римські республіканські інститути склалися як інститути управління *місто*, а не імперією. Звідси і зміна республіканської форми правління на монархічну, тим більш прийнятну, що монархічний елемент, як ми це бачили, простежується і в старій республіканській конституції Риму.

У нових умовах стало неможливим подальше відмежування рабовласницьких класів у захоплених Римом провінціях від політичної влади. Пожертвувавши виключним станом “римського народу”, імперія сприяла консолідації рабовласників на всій її території, консолідації в панівний клас, пов’язаний єдністю інтересів. Тим самим була створена достатньо міцна соціальна база того політичного режиму, який при всіх своїх змінах протримався так же довго, як і республіка, – біля 500 років.

Суспільний устрій Риму в період патриціату. Після перемоги внучатого небожа і наступника Юлія Цезаря – Октавіана – над своїми політичними противниками (при акції 31 р. до н.е.) сенат доручив Октавіану верховну владу над Римом і провінціями (до того ж приніс йому титул Августа). Разом з тим у Римі і провінціях встановився державний устрій, який ми називаємо *принципатом*, від “принцепс сенатус” – перший сенатор, яким ще в попередні часи називали першого у списку сенаторів (зазвичай найстарішого з колишніх цензорів), який першим виказував свою думку. Для Августа “принцепс” означав “першого громадянина Римської держави”, а відповідно до неписаної римської конституції – пост імператора.

Що ж являла собою Римська імперія в період принципату, яким був її суспільний устрій? Відповідаючи на це запитання, ми повинні в першу чергу сказати про громадянство. Вже за Юлія Цезаря уявлення про римського громадянина в провінціях стало розповсюдженою політичною мірою. Ця практика була продовжена і за його наступників. Нарешті, у 212 році н.е. імператор Каракалла надав права

римського громадянина всьому вільному населенню імперії. То був значний крок, що мав великі важливі наслідки.

Привілейований стан самого Риму був підірваний. Тим більше, що вже на той час розбіжності у стані вільних людей у Римі та імперії суттєво відрізнялися від того, що було при республіці.

Верхівку рабовласницького класу складали два прошарки. Першим і найбільш почесним вважався прошарок *нобілів*. Цей прошарок склався ще у IV-III ст. до н.е. з патриціансько-плебеанської знаті. За часів імперії нобіли стають панівним прошарком, який домінував і в суспільстві, і в державі.

Економічну основу нобілітету складали великі земельні наділи, що оброблялися масою рабів і залежних селян-пекуліантів. Політичною опорою нобілітету став сенат. Високопоставлені жерці й вищі магістрати склалися з представників нобілітету, і так продовжувалося протягом століть. Консулат був прерогативою нобілітету. Керівники захоплених територій – всі ці консули, протетори, легати та інші – належали до нобілітету, вони і керували провінціями аж до того, що нав'язували їм конституції. Вони ж і грабували їх. Усього провінцій було 18.

За часів імператора Августа нобілітет перетворився на сенаторський прошарок, що поповнявся за рахунок сановників, які відзначилися на державній службі. З прошарку вершників, фінансової знаті імперії, з цензом у 400.000 сестерцій, виходили відповідальні чиновники та офіцери. Управління містами знаходилося в руках декуріонів, які склалися більшою мірою з колишніх магістратів. То були, як правило, середні землевласники.

На найнижчій точці соціального стану знаходилися, як і раніше, раби. За часів Августа інтереси рабовласників були обмежені за допомогою спеціальних заходів, що відрізнялися надзвичайною жорстокістю. Були різко скорочені можливості відпущення рабів на волю, відновлений закон, за яким страчувалися всі ті раби, які знаходилися вдома на момент вбивства їх господаря і не з'явилися йому на допомогу. В одному з відомих нам випадків такого роду, незважаючи на широке незадоволення народу, сенат і імператор стратили 400 рабів. Римські юристи знаходили такій жорстокості

вагоме виправдання, жодний будинок не може бути захищений (від рабів) інакше, як страхом смертельного покарання.

Між тим економічний розвиток все більше вказував на невигоду праці рабів. Жодний наглядач і жодні покарання не могли замінити економічного стимулу. Раб робив те, що було безумовно необхідним, і не більше того, і так, щоб не викликати покарання. Жодне вдосконалення не приносило вигоди. Недарма прогрес техніки ніби припинився в Римі: а ні коса, ані навіть примітивний ціп, яким вибивають зерно з колосся, не були відомі в Римі та його провінціях. Римський автор Колумела (I ст. до н.е.) писав про те, що “раби завдають полям великої шкоди. Випасають худобу... погано. Погано обробляють землю, показують при посіві набагато більші витрати насіння проти справжніх...” тощо.

Розуміючи все це, рабовласники-господарі почали все більш широко надавати рабам *пекулії*, тобто земельні наділи, за які господарю слід було сплачувати певною часткою продукту (зазвичай половиною врожаю). Решта залишалася працівнику, і він старався.

Але для того, щоб *пекуліяльні* відносини отримали належного поширення, їх потрібно було захистити від зловживань. По-перше, надати їм більш або менш широкого правового захисту, по-друге, старе римське право забороняло рабу всі види торгових і боргових операцій, якщо вони проводилися від його імені і на його користь. Старе право забороняло рабу виступати в суді. І оскільки всі ці заборони були перешкодою на шляху розвитку *пекулія* як специфічної форми арендних відносин, їх належало скасовувати, пом’якшувати, модифікувати. Так і робилося, хоча і поступово.

Водночас із тим у межах Римської імперії здійснювався й інший важливий процес – перетворення вільного селянина на орендатора, який мав назву *колон*. Розвиток колонату був прямим результатом насильницького пограбування селянської землі, яке не припинялося, прямо пов’язаного з ростом сенаторських і вершницьких латифундій. Іншою його причиною стало зменшення напливу рабів із-за кордону – прямого наслідку зменшення військової міцності імперії, з одного боку, і посилення опору, що чинився їй, з другого.

Обов’язки *колони* носили як грошовий, так і натуральний

характер. Колонат починався з короткочасної оренди, але вона була не вигідною для орендодавця. Лише довга оренда могла забезпечити його робочою силою і в той же час породити в колоні прагнення до покращення землі, її врожайності тощо.

Задовольняючи вимоги землевласників, закон 332 року поклав початок прикріплення орендаторів до землі. Ті, хто самовільно залишив маєтки, поверталися силою назад. У той же час закон забороняв зганяти колонів при продажі землі. Точно так заборонялося і самовільне підвищення повинностей, що лежали на колоні. Прикріплення колонів до землі було довічним і спадковим.

Таким чином, ще в рабовласницькому Римі зароджується *феодалний порядок*, феодалні виробничі відносини. В цьому складному процесі раб зростає у своєму соціальному статусі, вільний селянин, навпаки, принижується. На кінець імперії забороняється самовільне вбивство раба, розділення його сім'ї, вводиться полегшений порядок відпущення раба на волю.

Ремісники, організовані по колегіях, тобто спільнотах, повинні були “назавжди залишитися у своєму стані”, що означало для них не що інше, як насильницьке спадкове прикріплення до своїх професій.

Це був прообраз середньовічного цеху майстрових людей.

Державний лад Римської імперії. Історію монархічного Риму зазвичай поділяють на два періоди: перший, як ми вже знаємо, період *принципату*, другий – *домінату*. Межею між ними є III ст. нашої ери. Принципат (від “принцепс”, як називали імператора за його станом “першого сенатора”) зберігає ще видимість республіканської форми правління і майже всі заклади республіки. Скликаються народні збори, засідає сенат. Як і раніше, обираються консули, претори, народні трибуни. Але все це вже не більш як прихована форма постреспубліканського державного устрою. Імператор-принцепс, як ми вже бачили на прикладі Цезаря, поєднує в одних руках повноваження всіх головних республіканських магістратур: диктатора, консула, претора, народного трибуна. В залежності від роду справ він виступає то в одній, то в іншій якості. Як цензор – він комплектує сенат, як трибун – він скасовує за своєю волею дії будь-якого органу влади, заарештовує громадян за своїм бажанням тощо. Як консул і диктатор,

принцепс визначає політику держави, віддає розпорядження по галузях управління, як диктатор – він командує армією, управляє провінціями тощо.

Народні збори, головний орган влади старої республіки, приходять у повний занепад, і Цицерон пише з цього приводу, що громадяни більше цікавляться гладіаторськими іграми, ніж зборами коміцій. Звичайним явищем стали такі ознаки крайнього розладу коміцій, як підкуп голосів, розігнання зборів, насилля над тими, хто бере в них участь тощо. Імператор Август хоча і реформував коміції в демократичному дусі (скасував цензові розряди, дозволив зачне голосування для мешканців італійських муніципій), але відняв у зборів судову владу – найважливішу з їхніх колишніх компетенцій.

Разом з тим збори позбавляються свого права обирати на посади магістратів. Спочатку було вирішено, що кандидати на консулат і претуру проходять перевірку у спеціальній комісії, яка складається з сенаторів і вершників, тобто апробацію, потім, вже після смерті Августа, вибори магістратів були передані до компетенції сенату. “Тоді вперше, – писав римський історик Тацит, – обирати посадових осіб стали сенатори, а не збори громадян на Марсовому полі, оскільки доти, хоча найважливіше чинилося на розсуд принцепса, дещо робилося також за наказом трибутних зборів”. (Тацит. Аннали, 1.14). Щодо законодавства, то той самий Тацит звертає увагу, що принцепс заміняв собою не лише сенат і магістратів, але й самі закони. Це значить, звичайно, що й законодавство стало справою принцепса. Що вже й казати про республіку.

Лишався, щоправда, сенат. Але вже за часів Августа він поповнився провінційною знаттю, яка всім була зобов’язана принцепсові, а особливо ті з вершників, котрі досягли сенаторського звання. З органу влади, яка поширювалася на “місто Рим”, сенат перетворився на своєрідний імператорський інститут. Причому становище його було принизливим, а повноваження обмеженими. Законопроекти, які надходили до сенату, виходили від принцепса та були забезпечені його авторитетом. Врешті-решт виникає та затверджується неписане правило, згідно з яким “усе, що вирішив принцепс, має силу закону”.¹

Вибори самого принцепса належали сенату, але й це перетворилося на чисту формальність. У багатьох випадках справу вирішувала армія. Осередком вищих закладів імперії став “двір”, і саме двір принцепса. Це й імператорська канцелярія з юридичним, фінансовим та іншими відділками. Фінанси займають особливе місце. Ніколи ще держава не виявляла такої винахідливості у пошуку джерел оподаткування, як цього навчилися у відомствах імперії, ніколи ще – до Августа – не була такою численною кількістю чиновників-бюрократів.

Армія стала постійною та найманою. Солдати служили 30 років, отримуючи платню, а після виходу у відставку – значну земельну ділянку. Командний склад армії комплектувався з сенаторського та вершницького станів. Рядовий солдат не міг піднятися вище посади командира сотні – центуріона.

Домінат. У III ст. н.е. (з 284 р.) у Римі встановлюється режим нічим не обмеженої монархії – домініат (від домінує – господар). Старі республіканські заклади зникають. Управління імперією зосереджується в руках кількох основних відомств, керованих сановниками, які перебували у підкоренні необмеженого голови імперії – імператора. Серед цих відомств на особливу увагу заслуговують два: державна рада при імператорові (обговорення основних питань політики, підготовка законопроектів) та фінансове відомство. Військовим відомством командує призначений імператором та лише йому підкорені генерали.

Чиновники отримують особливу організацію: їм надається форма одягу, їх наділяють привілеями, по закінченню служби їм призначають пенсії тощо.

Реформи Діоклетіана і Константина. Серед багатьох реформ та законів імперії на особливу увагу історико-правової науки заслуговують реформи імператорів періоду домініату – Діоклетіана та Константина.

Діоклетіан, син вільновідпущеника, став римським імператором у 284 році нашої ери (284-305 рр.). Час його правління відзначений двома головними реформами. Перша стосувалася державного устрою величезної імперії, найкращої форми управління нею.

Реформа ця може бути зведена до наступного:

- 1) верховна влада була поділена між 4-ма *співправителями*. Двоє з них, котрі носили титул “августів”, займали найвище положення, керуючи кожен своєю половиною імперії – *Західною* та *Східною*. Причому сам Діоклетіан-август зберіг за собою право найвищої влади для обох частин імперії. Августи обирали собі співправителів, яким надавався титул “цезарів”; так виникла “тетрархія” – правління чотирьох імператорів, які вважалися членами єдиної “імператорської родини”;
- 2) армія, збільшена на одну третину, була поділена на дві частини: одну її частину розміщували на кордонах імперії, інша, мобільна, слугувала для цілей внутрішньої безпеки;
- 3) адміністративна реформа призвела до збільшення провінцій (за одними даними – до 101, за іншими – до 120);
- 4) провінції, в свою чергу, були зроблені частиною діоцезів, яких було 12;
- 5) розділена на провінції та діоцези Італія в числі інших земель імперії була тепер вже остаточно позбавлена свого особливого значення й становища (хоча Рим ще деякий час вважався столицею імперії).

Щодо економічної політики Діоклетіана, то вона є значною вже тим, що дає перший приклад активного адміністративного втручання у таку складну й рухливу сферу життя суспільства, якою є економіка.

У першу чергу Діоклетіан ввів замість різноманітних непрямих податків єдиний прямий податок – поземельно-подушний, який збирали натурою: зерном, м’ясом, вовною та ін. Розмір оподаткування було значно збільшено порівняно з попереднім. Прагнучи покінчити з обігом зіпсованих грошей, імператор ввів повноцінну золоту монету, водночас зі срібною та мідною. Надалі, намагаючись зупинити ріст цін на товари та послуги, Діоклетіан видав у 301 році едикт, який встановив максимальні ціни на товари, що продавалися: “Ми встановлюємо, щоб ціни, вказані у доданому списку, по всій державі так дотримувати, щоб була відрізана можливість їх підвищити... якщо ж хто нахабно опиратиметься цій постанові, той ризикує своєю головою”.

Окрім максимальних цін на пшеницю, жито, мак та інші товари, едикт встановив ще й максимальні розміри заробітної платні – батракові, перукарю, вчителю, стенографу, адвокату, архітектору

тощо. Варто згадати, що гонорар адвоката у 15 разів перевищував заробітну платню медика.

Іншими своїми реформами Діоклетіан посилював владу землевласників над селянством, перш за все тим, що на ньому, на землевласникові, лежала відповідальність за надходження податків від селян. Землевласник же отримав право надсилати за власним вибором певну кількість залежних людей на військову службу, до імператорської армії.

Розпочату Діоклетіаном справу продовжив імператор Константин (285-337 рр.), найбільш відомий своєю церковною політикою, сприятливою для тієї пори переслідуваного християнства. Міланським едиктом 313 року Константин дозволив християнам вільне сповідання своєї релігії (незадовго до смерті імператор хрестився й сам).

За Константина завершується процес закріпачення селян-колонів та ремісників. Згідно з імператорською конституцією 332 року, колон був позбавлений права переходити з одного маєтку до іншого. Колон, який не підкорився цьому закону, мав бути закутий у кайдани й у такому вигляді повернутий попередньому власникові. Особа, котра прийняла колону-втікача, сплачувала його власникові повну суму платежів, які був винен колон-втікач.

Та сама лінія проводилася і по відношенню до ремісників. Укажемо три приклади до імператорського едикту 317 року, яким вимагалось, щоб майстри монетної справи “назавжди залишалися у своєму стані”. Те саме вказувалося корабельникам та багатьом іншим робітникам.

Безпосереднє привласнення додаткового продукту стало основною формою експлуатації селян і ремісників.

До всього сказаного додамо, що саме за імператора Константина столиця Римської імперії була перенесена до старої Візантії, що потім була Константинополем (11 травня 330 року). Відповідно до цього сюди було переведено з Риму вищі урядові заклади та відновлено сенат.

Остаточний розділ імперії на дві частини – західну, зі столицею в Римі, та східну, зі столицею в Константинополі, відбувся у 395 році.

На цьому ми завершуємо історію римської державності, оскільки

перенесенням столиці до Константинополя починається вже історія Візантії. Траплялося, правда, що західна і східна частини імперії ще об'єднувалися під владою розумного імператора, проте ненадовго. У IV столітті Рим та Візантія відокремлюються остаточно.

Римська імперія існувала (скоріше – тягла існування) до 476 року, коли голова німецьких найманців Одоакр усуває римського імператора, малолітнього Ромула-Августа (Ромула-Августинишу), та займає його місце. Цій події передувало фактичний розпад усієї західної частини імперії. Галія, Іспанія, Британія опинилися під владою німців. Відпала й Африка. Щодо Східної римської імперії, то вона проіснувала ще близько 1000 років.

Питання про причини падіння Римської імперії було й залишається предметом дискусії, кінця якій не видно. Ми глибоко не вдаватимемося у нього.

Корисно, однак, навести свідчення римського історика Амміана Марцелліна, який писав про сучасний йому Рим (383-390 рр. н.е.): “Людей освічених та серйозних уникають як людей нецікавих та некорисних. Нечисленні будинки, славні у минулі часи увагою до наук, занурені тепер у розваги негідного неробства... Замість філософа запрошують співака, замість оратора – майстра потішних справ. Бібліотеки зачинено навек... Коли, зважаючи на нестачу харчів, здійснювались заходи щодо швидкого виселення з Риму усіх чужоземців, по-перше, вислали представників освіти та науки, хоча їх кількість була незначною, проте було залишено у місті... три тисячі танцівниць зі своїми музикантами...” Книг, додає Марцеллін, за виключенням небагатьох цікавих, не читають зовсім. Інші римські автори повідомляють про падіння інтересу до державних справ, грошові побори, свавілля влади, розклад державного апарату взагалі. Все це є важливим для розуміння ситуації, яка передувала падінню Західної Римської імперії.

Легко побачити, що багато принципів римської державності, як ми їх описали, увійшли до історії. Колегіальність магістратів, система стримань та противаг, участь народу у вирішенні найважливіших державних справ, постійний парламент, яким був римський сенат, відповідальність посадових осіб перед народом, парламентом або

судом – усі ці принципи так чи інакше сходять до античних держав – Афін та Риму. І в цьому їхня непересічна цінність.

8.2. Основні напрямки політичної і правової думки в Давньому Римі

Історія давньоримської політичної і правової думки охоплює ціле тисячоліття і в своїй еволюції відображає істотні зміни в соціально-економічному і політично-правовому житті Давнього Риму. Історію Давнього Риму прийнято ділити на три періоди: *царський* (754-510 рр. до н.е.), *республіканський* (509-28 рр. до н.е.), *імператорський* (27 р. до н.е.). Причому єдина Римська імперія в 395 році н.е. була остаточно розділена на Західну (столиця – Рим), Східну (столиця – Константинополь) імперії і останню – Східноримську (Візантійську) імперію, яка проіснувала до 1453 року.

Політично-правові інститути і переконання в Давньому Римі розвивалися протягом його довгої історії в умовах гострої боротьби між різними верствами населення – патриціями і плебеями, *нобілітетом* (з патриціїв і багатих плебеїв) і незаможними, *оптиматами* (прихильниками верхів суспільства) і *популярами* (прихильниками вільних низів), вільними і рабами.

В умовах рабовласницького суспільства, де раби не були самостійними суб'єктами політичного і правового життя і залишалися лише об'єктами чужої власності, боротьба за політичну владу розгорталася всередині привілейованої меншини.

Хоч рухи рабів не висунули чітких і самостійних політично-правових концепцій і програм, однак вони, завдаючи чутливих ударів по рабовласницькому ладу, безсумнівно, впливали на розвиток політичної і правової ідеології тогочасного суспільства. Цей вплив помітний у теоріях Давнього Риму: вченнях Цицерона, стоїків, юристів, ідеологів раннього християнства.

Давньоримська політично-правова думка знаходилася під помітним впливом відповідних давньогрецьких концепцій. Примітно, що коли всередині V століття до н.е. плебеї зажадали складання писаного законодавства, в Грецію були направлені римські посланці для ознайомлення з грецьким законодавством, і особливо з законами

Солона. Результати цього ознайомлення були використані при складанні важливого джерела давньоримського права – славетних Законів XII таблиць (перші десять таблиць були прийняті в 451 році до н.е., дві останні складені і прийняті в 450-449 рр. до н.е.).

Значний вплив на давньоримських авторів мали, крім того, погляди Сократа, Платона, Аристотеля, епікурейців, стоїків, Полібія та багатьох інших грецьких мислителів.

Так, матеріалістичні переконання Демокрита та Епікура, уявлення Демокрита про прогресивний розвиток людей від первинного природного стану до створення впорядкованого політичного життя, держави і законів, думка Епікура про договірний характер держави і права були сприйняті і розвинені Тітом Лукрецієм Каром (99-55 рр. до н.е.) в його відомій поемі “Про природу речей”.

У своїх теоретичних побудовах римські автори використали природно-правові ідеї грецьких мислителів, їх вчення про політику і політичну справедливість, про форми держави, про змішану форму правління.

Однак потрібно мати на увазі, що римські автори не обмежувалися лише простим запозиченням досвіду своїх попередників, а застосовували їх і розвивали далі з урахуванням специфічних соціально-політичних умов і задач римської дійсності. Наприклад, характерна для давньогрецької думки ідея взаємозв’язку політики і права отримала свій подальший розвиток і нове вираження в трактуванні Цицероном держави як публічно-правової спільноти.

Уявлення грецьких стоїків про вільного індивіда було використане римськими авторами (Цицероном і юристами) при створенні, по суті, нової концепції – поняття юридичної особи (правової особистості, персони).

Значним досягненням давньоримської думки було створення самостійної науки – юриспруденції. Римські юристи ретельно розробили складний комплекс політико-правових проблем в області загальної теорії держави і права, а також окремих юридичних дисциплін (цивільного права, державного і адміністративного права, карного права, міжнародного права).

Римські автори в своїх побудовах теоретично відобразили ту нову,

відмінну від давньогрецької, історичну і соціально-політичну реальність, в обстановці якої вони жили і діяли (високий розвиток рабовласництва і відносин товарного виробництва, криза полісного устрою держави і старої полісної ідеології, перетворення Риму в світову державу, перехід від республіки до імперії, від традиційних форм правління до нових форм одноосібної влади – до принципату і домінації, криза рабської праці і становлення колонату). Залишаючись ідеологічними захисниками основ ладу, що існував, вони разом з тим у теоретичному відношенні зробили своєю творчістю помітний внесок у вчення про державу та політику.

Марк Тулій Цицерон (106-43 рр. до н.е.) – знаменитий римський оратор, юрист, державний діяч і мислитель. У його величезній спадщині значна увага приділена проблемам держави і права. Спеціально ці питання висвітлені в його роботах “Про державу” і “Про закони”. Цілий ряд політико-правових проблем розглядається і в інших його творах (наприклад, у роботі “Про обов’язки”), а також в його численних політичних і судових промовах.

Теоретичні погляди Цицерона знаходяться під політичним впливом давньогрецької думки, і перш за все вчень Платона (особливо в області держави і права), Аристотеля, Полібія та стоїків. Разом з тим цей “іноземний” вплив Цицерон, як патріот Риму і практичний політик, намагався поєднати і привести у відповідність із власними римськими традиціями в області державно-правової практики і політико-правової думки, із самобутньою історією Римської держави і права, з реальною обстановкою й актуальними задачами сучасної йому соціальної і політичної дійсності. В цілому творче використання ідей попередників у політико-правовому вченні Цицерона поєднується з розвиненим ним цілим рядом оригінальних і нових положень в області теорії держави і права. Державу (*respublica*) Цицерон визначає як справу, що належить народу (*res populi*). При цьому він підкреслює, що “народ – не довільне сполучення людей, що зібрані разом будь-яким чином, а сполучення багатьох людей, пов’язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів”.

Держава в трактуванні Цицерона є не тільки вираженням спільного інтересу всіх її вільних членів, що було характерним і для

давньогрецьких традицій, але й одночасно узгоджене правове спілкування цих членів, як певна правова освіта, “загальний правопорядок”. Таким чином, Цицерон стоїть у витоків тієї юридизації поняття держави, яка в майбутньому мала багато прихильників, аж до сучасних прихильників ідеї “правової держави”.

Головну причину походження держави Цицерон вбачав не стільки у слабкості людей і в їх страхові (точка зору Полібія), скільки в їхній вродженій потребі жити разом. Розділяючи в цьому питанні позицію Аристотеля, Цицерон відкидав широко розповсюджені в його час уявлення про договірний характер виникнення держави.

Вплив Аристотеля помітний і в трактуванні Цицероном ролі сім’ї як початкової ланки суспільства, із якої поволі і природним шляхом виникає держава. Він підкреслював першочерговий зв’язок держави і власності та поділяв положення стоїка Панетія в тому, що причина утворення держави – охорона власності. Порушення недоторканності особистої і державної власності Цицерон характеризує як порушення справедливості і права.

Виникнення держави (як і права) не за примхою людей, а відповідно до всезагальних вимог природи, в тому числі відповідно до велінь людської природи, в трактуванні Цицерона означає, що по своїй природі і суті вони (державна і права) носять божественний характер і ґрунтуються на загальному розумі і справедливості. Вивчення всієї природи, підкреслював Цицерон, призводить до розуміння того, що “всім цим світом править розум” [34, с. 29]. Це положення, сформульоване ще давньогрецьким філософом Анаксагором, використовується Цицероном для обґрунтування свого розуміння “природи” як зумовленого і пронизаного божественною волею загального джерела розумних і справедливих настанов і дій людей.

Завдяки тому, що люди самою природою наділені “сім’ям” розуму і справедливості й, отже, їм доступне розуміння божественних начал, стало можливим саме виникнення впорядкованого людського існування, доброчинності, держави і права. Розум – найвища і найкраща частина душі, “царський імперій”, що стримує всі негативні почуття і пристрасті в людині. Тому, писав Цицерон, “при пануванні мудрості немає місця ані для пристрастей, ані для гніву, ані для

необдуманих вчинків” [34, с. 29].

У дусі традицій давньогрецької думки Цицерон приділяв велику увагу аналізу різних форм державного устрою, виникнення одних форм з інших, “кругообігу” цих форм, пошукам “найкращої” форми тощо.

Критерії розрізнення форм державного устрою Цицерон вбачав у “характері і волі” тих, хто править державою. В залежності від числа правлячих він розрізняв три прості форми правління: царську владу, владу оптиматів (аристократію) і народну владу (демократію). “...Коли верховна влада знаходиться в руках однієї людини, ми називаємо цього одного царем, а такий державний устрій – царською владою. Коли вона знаходиться в руках у виборних, то говорять, що ця громадська община управляється волею оптиматів. Народною ж є така община, в якій все знаходиться в руках народу” [31].

Усі ці прості форми (або види) держави не досконалі і не найкращі, але вони, по Цицерону, все ж терпимі і можуть бути досить міцними, якщо тільки зберігаються ті основи і зв’язки (в тому числі – і правові), які вперше міцно об’єднали людей в силу їх участі в створенні держави. Кожна із цих форм має свої переваги і недоліки. У випадку, якби вибір був серед них, переваги віддаються царській владі, а на останнє місце ставиться демократія.

“Благоволінням своїм, – пише Цицерон, – нас приваблюють до себе царі, мудрістю – оптимати, свободою – народи”. Перелічені переваги різних форм правління, на думку Цицерона, можуть і повинні бути в їх сукупності, взаємозв’язку і єдності представлені в змішаній (а тому і найкращій) формі держави. В простих же формах держави ці переваги представлені однобічно, що і зумовлює недоліки простих форм, що ведуть до боротьби між різними прошарками населення за владу, до зміни форм влади, до їх виродження в “неправильні” форми. Так, при царській владі, пояснював Цицерон, всі інші люди відсторонені від участі в прийнятті рішень і законів, народ не користується свободою і відсторонений від влади і при пануванні оптиматів. При демократії ж, “коли все відбувається по волі народу, то яким би справедливим і помірним він не був, все-таки сама рівність – це несправедливо, якщо при ній немає ступенів суспільного

положення” [34].

Основний недолік простих форм держави полягає, відповідно до Цицерона, в тому, що всі вони неминуче, в силу їхньої односторонності і нестійкості, знаходяться на “обривистому і слизькому шляху”, що веде до нещастя. Царська влада має свавілля єдиновладного правителя, легко вироджується в тиранію, а влада оптиматів із влади найкращих (по мудрості і доблесті) перетворюється в панування багатих і знатних. Хоч така влада і продовжує помилково називатися правлінням оптиматів, але насправді, говорить Цицерон, “немає більш спотвореної форми існування, ніж та, при якій найбагатші люди вважаються найкращими” [34]. Відповідно і повновладдя народу, за оцінкою Цицерона, призводить до згубних наслідків, до “збочення і свавілля натовпу”, до його тиранічної влади. Ці спотворені види володарювання (тиранія одноосібного володаря або натовпу, панування купки багатих і знатних) вже не є, відповідно до Цицерона, формами держави, оскільки в таких випадках зовсім відсутня сама держава, що розуміється як спільна справа і надбання народу, відсутні спільні інтереси і загальнообов’язкове для всіх право.

Попередити подібне виродження державності, на думку Цицерона, можна тільки в умовах найкращого (тобто змішаного) виду державного устрою, що утворюється шляхом рівномірного змішування позитивних якостей трьох простих форм правління. “Бажано, – писав він, – щоб у державі було дещо видатне і царствене, щоб одна частина влади була вручена авторитету кращих людей, а деякі справи були надані суду і волі народу” [34]. Як найважливіші переваги такого державного ладу Цицерон відмічав міцність держави і правову рівність її громадян. Як шлях до змішаної форми правління Цицерон (слідом за Полібієм) трактував еволюцію римської державності від царської влади до сенатської республіки. При цьому аналогію царської влади він вбачав у повноваженнях магістратів (і, перш за все, консулів), влади оптиматів – у повноваженнях сенату, народної влади – у повноваженнях Народних зборів і народних трибунів. У зв’язку з цим Цицерон захоплювався далекоглядністю та мудрістю “предків”, що створили таку розумну форму держави, і закликав твердо дотримуватися їхніх політичних заповітів.

Підкреслюючи небезпечність нахилу в бік того чи іншого органу змішаної державності і виступаючи за їх взаємну рівновагу, він підкреслював необхідність “рівномірного розподілу прав, обов’язків і повноважень – з тим, щоб достатньо влади було у магістратів, достатньо впливу у ради кращих людей і достатньо свободи у народу”. Переваги державного устрою Риму – це, за оцінкою Цицерона, плід багатовікового досвіду всього римського народу, а не витвір окремої обдарованої особи, від якої обов’язково щось залишається прихованим. На відміну від Риму в інших державах форми правління створювали на основі своїх законів і постанов окремі особи (наприклад, Мінос – на Криті, Лікург – у Спарті, Тесей, Драконт, Солон, Клісфен, Деметрій Фалерський – в Афінах і т.д.).

Значна перевага Риму, вважав Цицерон, зумовлена географічним розташуванням міста на суші, що легко з’єднується (завдяки Тібру) з морем, але не біля самого моря. Це, за задумом Цицерона, гарантує захист від раптового нападу ворогів, як буває часто з приморськими містами-державами. До того ж відмічений географічний фактор цінний і в морально-етичному плані. “Приморським містам, – писав Цицерон, – властиві зміни... тому, що вони зустрічаються з чужою мовою і чужими порядками, і до них не тільки ввозяться чужоземні товари, але і вносяться чужі порядки...” [34]. Політичним наслідком близькості міста-держави до моря є нестабільність його ладу, часті зміни влади. Так, причину негараздів і переворотів, що мали місце в Греції, Цицерон вбачав у географічних недоліках, пов’язаних із приморським розташуванням еллінських полісів.

Свою концепцію найкращої (змішаної) форми держави, на відміну від платонівських проєктів ідеальної держави, Цицерон вважав реальною, розуміючи при цьому практику римської республіканської державності в найкращу пору її існування (“за предків”), платонівська держава – це скоріше не реальність, а бажання, вона не така, яка могла б існувати, а така, в якій можна було б побачити розумні основи державності. Правда, Цицерон розумів, що реальність хваленого ним римського змішаного державного ладу – скоріше в минулому, ніж у теперішньому часі.

За часів Цицерона Римська республіка переживала тяжку кризу і

доживала свої останні дні. Політичний лад Риму рухався до встановлення одноосібної влади, до принципату і монархії. Концепція Цицерона про змішане правління і взагалі його судження про державу як справу народу явно розходилася із сучасними йому соціально-політичними реаліями і дійсними тенденціями розвитку римської державності. Як теоретик і практичний політик, що знаходився в центрі тодішньої боротьби за владу, Цицерон не міг не бачити тенденцію до перегрупування сил і влади, до відпливу реальних повноважень від попередніх республіканських інститутів і їх концентрування в руках окремих осіб, і перш за все тих, хто спирався на армію. Про це красномовно говорили приклади приходу до влади Сулли, Помпея, Цезаря, Антонія, Октавіана та ін.

У своїй творчості і в своїй практичній діяльності (як квестор, сенатор, едил, претор і консул) Цицерон послідовно виступає за сенаторську республіку, проти повновладдя окремих осіб, у тому числі проти режиму особистої військової диктатури.

Суть “серединного” характеру політичної позиції Цицерона полягає в тому, що він, захищаючи республіканські традиції і систему республіканських закладів, виступав від імені “загальної згоди” всіх соціальних прошарків римських громадян у рамках “спільного правопорядку”. Ця серединна позиція чітко проявилася і в політичному лавіруванні Цицерона між “оптиматами” і “популярами”. Усвідомлюючи різницю мети оптиматів і популярів, Цицерон разом з тим розвивав уявлення про те, що дійсні інтереси тих та інших можуть бути об’єднані і враховані в межах “загальної згоди”.

Себе Цицерон, після обрання його на Народних зборах консулом, атестував (не без демагогії) як істинного захисника народу, як консула-популяра. З цієї позиції “істинного популяра” і борця за “загальну згоду” і благо держави він атакував своїх політичних противників, особливо таких псевдопопулярів, за його оцінкою, як Рулл, Катіліна, Клодій. За його провідну роль при придушенні “заколоту Катіліни” Цицерон отримав від Народних зборів подяку і почесний титул “батька вітчизни”. Це було в 63 р. до н.е. при трибунаті Клодія. Цицерон був вимушений покинути Рим, куди він знову повернувся тільки через 17 місяців, коли Клодій втратив свій вплив. У кінці 50-х

років Цицерон виступав проти всевладдя тріумвірів (Помпея, Цезаря і Красса) і можливої військової диктатури. В 40-х роках встановлення режиму особистої влади Цезаря він розцінив як “ніч республіки”, “втрату свободи в державі” і тиранію. Вбивство Цезаря (44 р. до н.е.) він зустрів із радістю. Хоч Цицерон і не був у числі змовників, однак останні вважали його своєю людиною і після вбивства Цезаря в сенаті викрикували “Цицерон!” у знак відновлення свободи.

Кінець життя і діяльності Цицерона (44-43 рр. до н.е.) пройшов у боротьбі проти нової небезпеки військової диктатури і нових тріумвірів (Антонія, Октавіана і Лепіда). В цій боротьбі Цицерон, що виступав проти диктатури від імені “всієї Італії” і всіх прихильників республіки, відігравав, за словами Аппіана, роль “єдиновладного демагога”. Після перемоги тріумвірів ім'я Цицерона було включено в проскрипційні списки осіб, яким виносилася смертна кара без суду.

7 грудня 43 р. до н.е. Цицерону відрубали голову прихильники тріумвірів.

З урахуванням специфіки практичної політики і її особливої логіки треба все ж визнати, що в своїй діяльності Цицерон в цілому залишався вірним основним ідеям і принципам тієї теоретичної концепції держави, яку він розвивав у своєму політичному вченні. Основна роль і там, і тут відводилася положенням про “спільне благо”, “узгодження інтересів”, “загальний правопорядок” і т.д.

При цьому враховувалися інтереси вільних прошарків і громадян Римської республіки, але зовсім не рабів. Рабство, по Цицерону, справедливе тому, що таким людям рабське положення корисне і це робиться їм на користь, коли робиться розумно, тобто коли у безчесних людей віднімуть можливість здійснювати беззаконня, тоді пригнічені будуть у кращому положенні, коли вони, будучи вільними, були в гіршому. Рабство зумовлене самою природою, яка дарує кращим людям володарювання над слабкими для їхньої ж користі. Такою є логіка суджень Цицерона, які він прагне підкріпити роздумами про співвідношення різних частин душі, пан так само править рабом, як краща частина душі (розум, мудрість) править слабкими і порочними частинами душі (пристрастями, гнівом). До рабів, вважав Цицерон, треба відноситись як до найманців, вимагати

від них відповідної роботи і надавати їм те, що потрібно.

Хоч характеристика раба як “найманця” вигідно відрізняється від поширених у той час уявлень про раба як “засіб, що говорить”, однак у цілому судження Цицерона по цій проблемі помітно розходяться із його загальними положеннями про те, що по природі “всі ми подібні і рівні один одному”, що між людьми ніякої різниці немає, що людина – “громадянин усього світу, нібито єдиного граду” і т.д.

Багато уваги в творчості Цицерона приділено похвалі добродійності істинного державного діяча й ідеального громадянина. В зв'язку з цим він практикував уявлення епікурейців та ряду стоїків про те, що мудрій людині не треба приймати на себе кермо влади і взагалі брати активну участь у громадському і політичному житті. Вважаючи управління державою сполученням науки і мистецтва, що вимагає не тільки знань і добродійності, але і вміння практично їх застосовувати в інтересах загального блага, Цицерон відмічав, що “сама природа” веде за собою кращих людей для того, щоб “зробити життя людей більш безпечнішим і більш багатим”. Він радив вивчати науки про державу і право як “ті науки, які можуть зробити нас корисними державі”, вбачаючи в цьому служінні державі “саму славу задачу мудрості і найбільший прояв доблесті і її обов'язок”. Мудрий державний діяч, по Цицерону, повинен бачити і вгадувати шляхи і повороти в справах держави, щоб перешкодити несприятливому ходу подій (зміні форм правління в гірший бік, відхилення від загального блага і справедливості) і всіляко сприяти міцності і довговічності держави як “загального правопорядку”.

Особа, що керує справами держави, повинна бути мудрою, справедливою, стриманою і красномовною. Вона повинна, крім цього, бути ознайомленою зі вченнями про державу і “володіти основами права, без знання яких ніхто не може бути справедливим”.

У тому крайньому випадку, коли під сумнів поставлено саме благополуччя держави як спільної справи народу, із згоди останнього істинний державний діяч, за Цицероном, повинен “як диктатор встановити в державі порядок”. Тут політик виступає не в своїх корисливих цілях, а в загальних інтересах як рятівник республіки. Слідуючи за Платоном, Цицерон стверджував, що істинним правителям у нагороду за їх справи “призначено певне місце на небі,

щоб вони жили там вічно, відчуваючи блаженство”. Обов’язки ідеального громадянина, за Цицероном, зумовлені необхідністю слідувати таким чеснотам, як пізнання істини, справедливості, велич духу і благопристойність. Громадянин не тільки не повинен сам шкодити іншим або здійснювати інші несправедливості, але, крім цього, зобов’язаний надавати допомогу потерпілим від несправедливості і працювати на користь спільного блага. Всебічно звеличуючи політичну активність громадян, Цицерон підкреслював, що “під час захисту свободи громадян немає приватних осіб”. Він відмічав також обов’язок громадянина захищати вітчизну як воїн.

Апеляції до природи, її розуму і законів характерні для правової політики теорії Цицерона. В основі права лежить притаманна природі справедливість. Причому справедливість ця розуміється Цицероном як вічна, незмінна і невід’ємна властивість і природи в цілому, і людської природи.

Отже, під “природою” як джерелом справедливості і права (права по природі, природничого права) в його вченні мається на увазі весь космос, весь фізичний і соціальний світ, що оточує людину, форми людського спілкування і спільного проживання, а також саме людське буття, що охоплює його душу і тіло, зовнішнє і внутрішнє життя. Всій цій “природі” (в силу її божественного начала) притаманні розум і законообразність, певний порядок. Якраз саме духовна властивість природи (її розумно-духовний аспект), а зовсім не її предметний і тілесно-матеріальний склад, що займає підлегле і другорядне місце (як тіло по відношенню до душі, чуттєві частини душі по відношенню до розумної її частини), і є, за Цицероном, істинним джерелом і носієм природного права.

Цицерон дає таке розгорнуте визначення природного права: “Істинний закон – це розумне положення, що відповідає природі, поширюється на всіх людей, постійне, вічне, яке закликає до виконання обов’язку, наказуючи, забороняючи, від злочину відлякує, воно, однак, нічого, коли це не потрібно, не наказує чесним людям і не забороняє їм і не діє на безчесних, наказуючи їм що-небудь або забороняючи. Пропонувати повну або часткову відміну такого закону – блюзнірство, обмежувати його дію не дозволено, відміняти його

повністю неможливо, і ми ані постановою сенату, ані постановою народу звільнитися від цього закону не можемо.” [35].

Це “істинний закон” – один і той же завжди і всюди, і на “всі народи в будь-який час буде поширюватися один вічний і незмінний закон, причому буде один спільний ніби наставник і повелитель усіх людей – бог, творець, суддя, автор закону”. Будь-кого, хто нехтує людську природу, своєвільно не підкорюється цьому закону, Цицерон характеризує як втікача від самого себе, який неминуче понесе найбільшу (божу) кару, якщо навіть йому вдасться уникнути людського покарання.

У своєму вченні про природне право Цицерон знаходився під великим впливом відповідних ідей Платона, Аристотеля та стоїків. Цей вплив помітний і там, де він бачить суть і зміст справедливості (і, відповідно, основний принцип природного права) в тому, “що вона відплачує кожному своє і зберігає рівність між ними”.

Справедливість, за Цицероном, вимагає не шкодити іншим і не порушувати чужу власність. “Перша вимога справедливості, – відмічав він, – полягає в тому, щоб ніхто нікому не шкодив, якщо тільки не буде спровокований на це несправедливістю, а потім, щоб усі користувалися загальною власністю як спільною, а власною – як своєю”. Із цих позицій він відхилив такі акції римських популярів, як касація боргів, ущемлення великих землевласників і роздача своїм прихильникам і плебсу грошей і майна, віднятих у законних землевласників.

Природне право (вищий, істинний закон), за Цицероном, виникло “раніше, ніж будь-який писаний закон, вірніше, раніше, ніж будь-яка держава була заснована”. Сама держава (як “загальний правопорядок”) з її постановами та законами є за своєю суттю втіленням того, що по природі є справедливість і право.

Звідси випливає вимога, щоб людські настанови (політичні заклади, писані закони і т.д.) відповідали справедливості і праву, тому, що останні не залежать від думки та поглядів людей.

Право встановлюється природою, а не людськими рішеннями і постановами. “Якби права встановлювалися велінням народів,

рішеннями впливових людей, вироками суддів, – писав Цицерон, – то існувало б право грабіжництва, право розпустити, право надавати хибні заповіді, якби права ці могли одержувати згоду голосуванням або вирішенням натовпу.” [35].

Закон, що встановлюється людьми, не може вплинути на порядок у природі і створювати право із безправ'я або благо зі зла, чесне із ганьби. Відповідність або невідповідність людських законів природі (і природному праву) виступає як критерій і мірило їх справедливості і несправедливості. Як приклад законів, що суперечать справедливості і праву, Цицерон вказував на закони тридцяти тиранів, що правили в Афінах у 404-403 рр. до н.е., а також на римський закон 82 року до н.е., відповідно до якого схвалювалися всі дії Сулли як консула і проконсула, а йому надавалися необмежені повноваження, включаючи право життя і смерті по відношенню до римських громадян. Подібні несправедливі закони, як і багато інших “згубних постанов народів”, за словами Цицерона, “заслугують назви закону не більше, ніж рішення, із спільної згоди, прийняте розбійниками”.

Закони, що приймаються в тій чи іншій державі, повинні, крім того, відповідати встановленим у ній традиціям, ладу, звичкам предків. Важливе значення Цицерон (під впливом Платона) надавав введенню (преамбулі) до закону, оскільки “закону властиві також і прагнення де в чому переконувати, а не тільки спонукати силою і погрозами”. Мета такої преамбули – закріпити божественний авторитет закону і використати страх божої карі в інтересах виконання людьми свого обов'язку і попередження правопорушень.

Свої загальні уявлення про справедливі закони Цицерон конкретизував у запропонованих ним проектах законів про релігію і про магістрати. Маючи на увазі загальний характер цих законів, він писав: “Тільки ми видаємо закони не для одного римського народу, а й для всіх народів, чесних і стійких духом.” [35].

Ряд важливих положень про правову регламентацію державної діяльності було вказано Цицероном у проекті закону про магістрати. Так, він відмічав, що імперії (“повноваження посадових осіб”) повинні бути законними. Він вважав, що треба встановити “не тільки для магістратів міру їх влади, але й для громадян міру їх покори. Тільки

той, хто розумно володарює, рано чи пізно повинен буде підкорятися, а той, хто покійрно підкоряється, гідний того, щоб рано чи пізно почати володарювати”. В загальному вигляді ним формулюється і наступний правовий принцип: “Під дію закону повинні підпадати всі”.

У вченні Цицерона про право поряд із відмінністю природного права від написаного міститься поділ самого писаного права на приватне і публічне право. Так зване право народів трактується ним як частина позитивного права різних народів і частково як природне право міжнародного спілкування (тобто як міжнародне природне право). Він формулює суттєвий принцип міжнародного права про дотримання зобов’язань, що накладаються міжнародними договорами. Проводячи межу між справедливими і несправедливими війнами, він вважав несправедливою і нечестивою будь-яку війну, яка “не була проголошена”. Війна характеризується ним як вимушений акт, припустимий лише у випадку марних, неуспішних мирних переговорів. Як причина справедливої війни ним вказується необхідність захисту держави, як мета – встановлення миру. Цицерон виступав за гуманне ставлення до полонених і переможених.

Таким чином, відаючи належне цим історичним прогресивним ідеям Цицерона в області міжнародного права, разом з тим треба відмітити його в цілому схвальне відношення до загарбницьких війн Римської держави та її претензії на світову гегемонію.

Творче надбання Цицерона, в тому числі і його вчення про державу і право, зробило великий вплив на всю людську культуру. Його праці знаходилися в центрі уваги римських (стоїки, юристи, історики) і християнських (Лактанцій, Августин та інші) авторів. Великий інтерес до його ідей проявили мислителі епохи Відродження, а потім і французькі просвітителі, які бачили в Цицероні свого великого предтечу і гуманіста.

Великим авторитетом ім’я та ідеї Цицерона як видатного республіканця, борця за свободу і справедливість користувалися у діячів Французької революції (О. Мірабо, М. Робесп’єра та ін.).

В історії політичної та правової думки найбільшу увагу численних авторів приваблювали положення Цицерона про форми держави, про змішане правління, про державу як справу народу і правову спільноту, про природне право, про громадянина як суб’єкта права і держави (Ф. Аквінський, Г. Гроцій, Ш.Л. Монтеск’є та ін.). Судження Цицерона

з даного кола проблем знаходяться в полі зору численних сучасних інтерпретаторів.

Політико-правові переконання римських стоїків

Основними представниками римського стоїцизму були *Луцій Анней Сенека* (3-65 рр.), *Епіктет* (50-138 рр.) і *Марк Аврелій Антоній* (121-180 рр.). Їх загальнотеоретичні уявлення перебували під значним впливом філософських, етичних і політико-правових концепцій давньогрецьких стоїків (Зенона, Хрисиппа, Панетія, Посидонія та ін.). Творчість римських стоїків розвивалася в умовах кризи цінностей колишньої полісної ідеології, що посилилася: зміцнення влади принципів і режиму цезаризму, перетворення Римської імперії в світову державу. У цій обстановці римські стоїки ще більшою мірою, ніж давньогрецькі, схиляються до проповіді фаталізму і політичної пасивності, космополітизму та індивідуалістичної етики самовдосконалення.

Усі люди рівні в тому значенні, що вони “співтовариші по рабству, оскільки однаково знаходяться у владі долі”. “А покажіть мені, – говорить Сенека, – хто не рабствує в тому або іншому значенні! Цей ось раб пристрасті, той – корисливої жадібності, а той – честолюбства... Немає рабства більш ганебного, ніж рабство добровільне”.

У дусі переконань грецьких стоїків Сенека вважає долю (або, що для нього те ж саме, – бога, божественний дух, провидіння, природу, світове ціле) причиною всіх причин. Йдучи “своїм незворотним шляхом”, “закон долі здійснює своє право”. Люди не в силах змінити світові відносини, частиною яких є їх власні відносини, але можуть лише мужньо і стійко перенести передбачення долі, що розгортаються, та віддатися волі законів природи.

Виходячи зі стоїчної ідеї єдності божественного і людського світу, Сенека виводить, що люди “рідні один одному”, “члени єдиного тіла”: адже природа створила всіх людей з однієї і тієї ж матерії, для одних і тих же цілей. Вище благо – в розумі, який є не що інше, як божественний дух, навантажений у тіло людини.

А кмітливість робить людину богоподібною. Крім розуму,

природа обдарувала людину ще й дружністю, що лежить в основі єдності людського роду. Завдяки розуму і дружності люди в боротьбі за існування досягли панування над тваринами, оволоділи природними стихіями і живуть тісними співтовариствами.

У природно-правовій концепції Сенеки неминучий і божественний за своїм характером “закон долі” грає роль того права природи, якому підлегли всі людські установи, в тому числі держава і закони. Причому саме природне право тут виступає одночасно і як природний факт (порядок світобудови і причинний ланцюг подій), і як необхідний імператив розуму. Розум як факт і норма природного порядку втілений у людське співтовариство як частина світового цілого. Відповідність людських відносин божественному началу базується на розумі: людський розум – частина божественного духу.

Всесвіт, за Сенекою, – природна держава зі своїм природним правом, визнання якого – справа необхідна і розумна. Членами цієї держави згідно із законом природи є всі люди, визнають вони це чи ні. Що ж до окремих державних утворень, то вони випадкові і значущі не для всього людського роду, а лише для обмеженої кількості людей.

“Ми, – пише Сенека, – повинні представити в уяві своїй дві держави: одну – яка включає в себе богів і людей, в ній погляд наш не обмежений тим або іншим кутком землі, кордони нашої держави ми вимірюємо рухом сонця; іншу – це ту, до якої нас приписала випадковість. Ця друга може бути афінською, або карфагенською, або пов’язаною ще з яким-небудь містом, вона торкається не всіх людей, а тільки однієї певної групи їх. Є люди, які в один і той же час служать і великій, і малій державі, є такі, які служать тільки великій, і такі, які служать тільки малій”. Етично найбільш цінною і безумовною, згідно з концепцією Сенеки, є “велика держава”. Розумність, а, отже, і розуміння “закону долі” (природного права, божественного духу), якраз і полягає в тому, щоб, протидіючи випадку (в тому числі і випадковій приналежності до тієї або іншої “малої держави”), визнати необхідність світових законів і керуватися ними. Ця етична максима в рівній мірі значуща як для окремих людей, так і для їх співтовариств (держав).

Схожі ідеї розвивали й інші римські стоїки – раб за походженням

Епіктет та імператор (в 161-180 рр.) *Марк Аврелій Антоній*.

Епіктет закликає до особистого етичного вдосконалення і належного виконання тієї ролі, яка надана кожному долею. Різко критикує багатство і засуджує рабство. Акцент при цьому робиться на аморальності рабства. “Чого не бажаш собі, не бажай і іншим, – повчає Епіктет, – тобі не подобається бути рабом – не обертай і інших в рабство. Раз ти не можеш обійтися без послуг рабів, ти передусім сам раб, – як не уживаються один з одним добротність і вада, так і свобода з рабством”.

Марк Аврелій Антоній розвивав “уявлення про державу з рівним для всіх законом, керовану згідно з рівністю і рівноправністю всіх, і царство, для якого понад усе свобода підданих”. Із загального всім людям духовного початку, помічає Марк Аврелій у творі “До самого себе”, слідує, що всі ми – розумні істоти. “Якщо так, – продовжує імператор-стоїк, – то і розум, який наказує, що робити і чого не робити, також буде загальним, якщо так, то і закон загальний, якщо так, то ми громадяни. Отже, ми причетні до певного цивільного устрою, а світ подібний Граду. Бо хто міг би вказати на який-небудь інший загальний устрій, до якого був би причетний весь рід людський? Звідси, з цього Граду, і духовний початок в нас, і розумне, і закон”.

Дух цілого, говорить Марк Аврелій, вимагає спілкування, але не хаотичного, а відповідного стрункому порядку світу. Звідси витікає і повсюдне в світі “підкорення і супідрядність”, а серед людей (“найбільш довершених істот”) – “однотумність”, досягненню якої і слугує філософія стоїків.

Деякі ідеї грецьких і римських стоїків (зокрема, індивідуалізм, що відстоюється ними, а також природно-правові положення) вплинули на погляди римських юристів.

Вчення римських юристів

У Давньому Римі заняття правом спочатку було справою понтифіків – однієї з колегій жерців. Щорічно один із понтифіків повідомляв приватним особам позицію колегії з правових питань. Початок світської юриспруденції, згідно з переказом, пов’язаний з ім’ям Гнея Флавія. Будучи писарем видатного державного діяча – Аппія Клавдія Цека, він викрав і опублікував складений останнім

збірник юридичних формул, що вживалися згідно з законом у процесі (*legis actiones*). Ця публікація отримала назву *jus civile Flavianum* (цивільне право Флавія).

У середині II століття до н.е. значний внесок у розвиток юриспруденції, особливо цивільного права, внесли М. Манлій, П. Муцій Сцевола і М. Юній Брут. Перший коментар до преторського едикту написав Сервій Сульпіцій Руф (консул 51 р. до н.е.). Його учень А. Офілій був автором багатьох книг по цивільному праву і вперше склав докладний коментар до преторського едикту.

Діяльність юристів по вирішенню правових питань включала в себе: 1) *respondere* – відповіді на юридичні питання приватних осіб; 2) *cavere* – повідомлення потрібних формул і допомога при висновку операцій; 3) *agere* – повідомлення формул для ведення справи в суді. Причому юристи оформляли свою думку у справі у вигляді письмового звернення до суддів або у вигляді протоколу, який містив усну консультацію і складався при свідках.

Спираючись на джерела діючого права (звичайне право, Закони XII таблиць, законодавство Народних зборів, едикти магістратів, сенатус консульти і конституції імператорів), юристи при розборі тих або інших справ інтерпретували існуючі правові норми в дусі їх відповідності вимогам справедливості (*aequitas*) і у разі колізій часто змінювали стару норму з урахуванням нових уявлень про справедливість і справедливе право (*aequum jus*). Подібна правотворча інтерпретація юристів мотивувалася пошуками такого формулювання розпорядження, яке надав би в умовах, що змінилися, самий справедливий законодавець. Прийняття правовою практикою нової інтерпретації (передусім в силу її аргументованості й авторитету її автора) означало визнання її змісту як нової норми права, а саме – норми *jus civile* (цивільного права), яке охоплювало, крім того, також звичаєве право, законодавство Народних зборів, *jus honorarium* (преторське право). Правотворююча діяльність юристів забезпечувала взаємозв'язок різних джерел римського права і сприяла поєднанню стабільності і гнучкості в подальшому його розвитку та оновленні.

Свого розквіту римська юриспруденція досягає в останній період

республіки, і особливо в перші два століття імперії. Вже перші імператори (принцепси) прагнули заручитися підтримкою впливової юриспруденції і по можливості підпорядкувати її своїм інтересам. У цих цілях видатні юристи вже з часу правління Августа дістали спеціальне право давати відповіді від імені імператора (*jus respondendi*). Такі відповіді користувалися великим авторитетом і поступово (по мірі зміцнення влади принцепсу, який спочатку не був законодавцем) стали обов'язковими для суддів, а в III столітті на окремі положення юристів-класиків посилалися як на текст самого закону.

З другої половини III століття намічається занепад римської юриспруденції, в значній мірі пов'язаний з тим, що набуття імператорами законодавчої влади припинило правотворчу діяльність юристів. З часів Діоклетіана імператори, отримавши необмежену законодавчу владу, перестали давати юристам *jus respondendi*. Правда, положення юристів класичного періоду зберігали свій авторитет і в нових умовах.

З великої кількості відомих юристів класичного періоду найбільш видатними були Гай (II ст.), Папініан (II–III ст.), Павло (II–III ст.), Ульпіан (II–III ст.) і Модестін (II–III ст.) Спеціальним законом Валентиніана (III ст.) положенням цих п'яти юристів була додана законна сила.

Твори римських юристів стали важливою частиною кодифікації Юстиніана (*Corpus juris civilis*), яка включала в себе: 1) Інституції, тобто освітлення основ римського права для початкового навчання (для цієї частини були використані «Інституції» Гая, а також праці Ульпіана, Флорентіна і Марціана); 2) Дигести (або Пандекти), тобто збірки уривків з творів 38 римських юристів (від I ст. до н.е. – по IV ст.), причому витяги з п'яти праць відомих юристів складають більше 70 відсотків усього тексту Дигест; 3) Кодекс Юстиніана (збірка імператорських конституцій). Керував усією цією великою кодифікаційною роботою, в тому числі і складанням Дигест, видатний юрист VI століття Трібоніан. Потрібно мати на увазі, що передусім саме збірка текстів римських юристів забезпечила кодифікації Юстиніана видатне місце в історії права.

Діяльність римських юристів була переважно спрямована на задоволення потреб правової практики і пристосування діючих норм права до потреб правового спілкування, що змінюються. Разом з тим у своїх коментарях і відповідях по конкретних справах, а також у творах навчального профілю (інституції) вони розробляли цілий ряд загальнотеоретичних положень.

Правда, до формулювання загально-правових принципів і визначень римські юристи підходили дуже обережно, віддаючи перевагу детальній і філігранній розробці конкретних правових питань і лише на цій основі роблячи ті або інші узагальнення. Звідси відомий вислів “Будь-яке визначення небезпечно” сходить до положення юриста I-II ст. Яволена: “У цивільному праві будь-яке визначення здатне викликати небезпеку, бо мало випадків, коли воно не може бути перекручене”. Така обережність у формулюванні загальних положень (правил) диктувалася також і тим, що подібні узагальнення юристів (правила) набували значення загальних правоположень (правових норм, правил і принципів), тобто безпосереднє практично правове значення теоретичних формулювань було великим і вимагало великої обачливості від юристів. Характерна в даному зв’язку позиція Павла: “Правило – коротке вираження того, що є; не з правила виводиться право, а з існуючого права – правило”.

На ранній стадії розвитку давньоримської правової думки право, згідно з релігійними уявленнями, що панували, виступало як щось дане Богом (теономне) і позначалося терміном *fas*. На відміну від *fas* світське, людське право надалі отримало назву *ius*, під якою стали розуміти право взагалі, що охоплює як право природне (*jus naturale*), так і все те, що в подальшій історії правових вчень (але не в самій римській юриспруденції) почали називати позитивним правом, – звичаєве право, закон (*lex*), едикти магістратів, рішення сенату (сенатус-консульти), право юристів, встановлення принципів, конституції імператорів. Визнання реальності природного права, що включається в право взагалі, і в той же час відсутність у римському розумінні спеціального поняття позитивного права (як заперечення природного права, його своєрідний антипод) і означало, що в трактуванні римських юристів природне право, як і інше право, що

визнається ними, відноситься до діючого права, є його специфічною складовою частиною (компонентом і властивістю права взагалі), а не тільки теоретико-правовою конструкцією і категорією, не тільки “чистим” поняттям, зовнішнім для норм і принципів фактично діючого права.

Ця обставина виразно виявляється в різних класифікаціях і визначеннях права, що даються римськими юристами. Так, *Ульпіан* у своєму розподілі всього права на публічне (право, яке “відноситься до положення Римської держави”) і приватне (право, яке “відноситься до користі окремих осіб”) зазначає, що, в свою чергу, “приватне право поділяється на три частини, бо воно складене з природних розпоряджень, з (розпоряджень) народів, або (розпоряджень) цивільних”. Названі “частини” – це не ізольовані й автономні розділи права, а, швидше, взаємодіючі та взаємовпливаючі компоненти і властивості, які теоретично виділяються в структурі реально діючого права загалом.

Взаємопроникнення різних складових моментів (“частин”) права, неможливість їх “чистого” виділення з права загалом і різкого відособлення підкреслює і сам *Ульпіан*. “Цивільне право, – помічає він, – не відділяється від природного права або права народів. Отже, якщо ми додаємо що-небудь до загального права або скорочуємо, то ми створюємо наше власне право, тобто цивільне. Таким чином, наше право є або писаним, або неписаним, як у греків: із законів одні написані, інші не написані”.

Вимоги і властивості природного права пронизують не тільки цивільне право, але і право народів, яке означало право, загальне у всіх

¹ Прагнути навести порядок у судах, візантійський імператор Юстиніан (483-565) доручив нечисленній колегії видатних юристів скласти: 1) систематичне зібрання римсько-візантійського громадянського права, яке одержало назву “Інституцій”; 2) систематичне зібрання імператорських настанов (“конституцій”) та, нарешті, 3) т.зв. Дигести, що може бути перекладено як “зібрання юридичних текстів”. Автори Дигест залучили в процесі їх створення найзначніші консультації, думки та визначення 39 видатних римських юристів 2 ст. до н.е. – 3 ст. н.е. Було вивчено 2000 книг, з яких взято 1500000 рядків. Більш за всіх цитуються *Ульпіан*, *Павло*. *Целесин*, *Лабіон*, нарешті, найшановніший з римських юрист *Емілій Папініан* (помер у 212 р. н.е.). Дигести складаються з 50 книг, розбитих на книги й титули. У середні віки було додано ще й параграфи. У сукупності з іншими частинами юстиніанової кодифікації Дигести створюють основу “Зібрання римського права” (назва ця дана франц. юристом *Готофредом* (1549-1622).

народів, а також частково і право міжнародного спілкування. “Право народів, – відмічає Ульпіан, – це те право, яким користуються народи людства, можна легко зрозуміти його відмінність від природного права, останнє є загальним для всіх живих істот, а перше – тільки для людей у їх відносинах між собою”.

Тим самим право народів в Ульпіана являє собою частину природного права, причому відмінність між ними проводиться не по суті, не по їх властивостях і якостях, а по колу суб’єктів, що підпадають під їх дію (всі живі істоти або тільки люди). Природному праву, по Ульпіану, “природа навчила всіх живих істот, бо це право властиве (не тільки) людському роду, але і всім тваринам, які народжуються на землі, на морі, а також птахам. Сюди відноситься поєднання чоловіка і жінки, яке ми називаємо шлюбом, сюди ж входить народження дітей, сюди ж – виховання. Ми бачимо, що і тварини, навіть дикі, володіють досвідом у цьому праві”. Звідси, зокрема, ясно, що і в людському суспільстві такі інститути, як шлюб, виховання дітей тощо, згідно з Ульпіаном, також знаходяться в сфері дії властивого людям природного права, що, зрозуміло, не виключає наявності також і тих, що відповідають вимогам природного права і конкретизують норми цивільного права про сім’ю, шлюб, виховання тощо.

Це співпадає з поглядами юриста *Гая*. “Всі народи, керовані законами і звичаями, – пише він, – користуються частиною свого власного, частиною правом, загальним усім людям”. Причому це загальне право, зване ним правом народів, у своїй основі і по суті є природним правом – “правом, яке природний розум встановив між усіма людьми”.

Ідею взаємозв’язку і єдності різних складових моментів і рис, властивих праву взагалі, теоретично точніше і чіткіше, ніж Ульпіан і Гай, виразив юрист *Павло*. У його трактуванні замість різних “частин” права (які неминуче асоціюються з уявленням про їх зовнішнє, механічне відокремлення один від одного) мова йде про різні взаємопов’язані смислові аспекти і характеристики єдиного загалом права (і загального поняття права взагалі).

Слово “право”, – пише він, – вживається в декількох розуміннях:

по-перше, “право” означає те, що завжди є справедливим і добрим, – як природне право. В іншому значенні “право” – це те, що корисно всім або багато чим в якій-небудь державі, як цивільне право. Не менш правильно в нашій державі “правом” називати преторське право.

Важливо мати на увазі, що всі ці різні “розуміння” одночасно присутні в загальному понятті “право” (*lex*). Включення римськими юристами природного права в сукупний об’єм поняття права взагалі зі всіма наслідками, що витікають звідси, відповідало їх початковим уявленням про право як етичне явище. Що “вивчає право, – підкреслює Ульпіан, – треба передусім дізнатися, звідки прийшло слово (право) – воно отримало свою назву від *justitia* (правда, справедливість), бо, як чудово визначає Цельс, право є *ars* (мистецтво, що практично реалізується через знання і вміння, науку), *boni* (добра) і *aequi* (рівність і справедливість)”.

Поняття *aequi* грає істотну роль у праворозумінні римських юристів і використовується ними, зокрема, для зіставлення *aequum ius* (рівного і справедливого права) *ius iniquum* (праву, що не відповідає вимогам рівної справедливості).

Aequitas, будучи конкретизацією і вираженням природно-правової справедливості, служило мірилом для корекції та оцінки існуючого права, керівним орієнтиром у правотворчості (юристів, преторів, сенату та інших суб’єктів правотворчості) при тлумаченні і застосуванні права. *Aequitas*, етимологічно означає рівне і рівномірне, в своєму додатку до правових явищ у римській юриспруденції набуло значення справедливості в спеціальному значенні (в значенні конкретизації поняття справедливості – *justitia*). “*Justitia* (правда, справедливість), – відмічає Ульпіан, – є постійна і безперервна воля віддавати кожному своє право”. З такого загального розуміння правової справедливості Ульпіан виводить наступні, більш детальні, “розпорядження права”: “жити чесно, не чинити шкоди іншому, кожному надавати те, що йому належить”. Відповідно до цього і юриспруденцію він визначає як “пізнання божественних і людських справ, знання справедливого і несправедливого”.

Сформульована тут вимога “віддавати кожному своє право” –

¹ Гай (117-180 н.е.) – автор видатного підручника з римського права – “Інституцій”.

основний принцип природного права не тільки в тлумаченні римських юристів, але і численних попередніх і подальших концепціях представників природно-правової доктрини. Норми *aequum jus* (в їх зіставленні з *jus iniquum*) якраз і являють собою реалізацію вимог *justitia* (правди і справедливості), конкретно визначеного вираження принципу природного права (і в той же час права взагалі) стосовно до мінливих обставин, потреб і інтересів реального життя даного народу у відповідний час.

Загалом для праворозуміння давньоримських юристів характерне постійне прагнення підкреслити аксіологічні (ціннісні) межі права, властиві поняттю права як необхідності та ін. Не всяке суттєве, яке володіє позитивною санкцією, є лише належне і повинне – являє собою право. Причому про повинність мова йде переважно в аксіологічній площині (з урахуванням кардинального зв'язку і взаємопроникнення справедливості та права).

Показове в цьому відношенні, зокрема, наступне положення Павла: “Говориться, що претор висловлює право, навіть якщо він вирішує несправедливо: це (слово) відноситься не до того, що претор зробив, але до того, що йому належало зробити”. Отже, тут справедливість (і дотримання її вимог) виступає як необхідна констатуюча межа і властивість права, адекватна своїй назві і поняттю. Без відповідності справедливості право (в цьому випадку преторське право) дискваліфікується як *aequum jus* і з'являється вже як *jus iniquum*. Ця відповідність виступає, таким чином, як необхідний момент самого поняття права взагалі.

Цей момент належного в понятті права (*jus*), згідно з переконаннями давньоримських юристів, розповсюджується на всі джерела права, в тому числі і на закон (*lex*). Звідси і характерне для багатьох визначень закону, що даються римськими юристами, підкреслення ціннісно-змістовної, ідеально-належної, необхідно-розумної і загальнозначущої властивості закону (а не просто його формально-процедурна дефініція як примусового акту певного органу).

Так, *Панініан* дає наступне визначення закону: “Закон є

¹ Йдеться, зрозуміло, про юридичну фікцію: або вдавнене додавання неіснуючого, або ігнорування існуючих обставин в інтересах справедливості.

розпорядження, рішення мудрих мужів, приборкання злочинів, що здійснюються навмисно або по невіданню, загальна обітниця держави”. На більш абстрактній мові подальшого часу можна сказати, що в приведеному визначенні закону зачіпаються, зокрема, такі його межі, як його загальноімперативність, розумність, соціальність (антикриміналь-ність), загальнодержавний характер (і в значенні наділеності закону державним захистом, і в значенні обов’язку дотримання закону та його святості для самої держави).

Аналогічні характеристики закону містяться і у *Марціана*, що солідаризується з наступним визначенням грецького оратора Демосфена: “Закон є те, чому всі люди повинні коритися внаслідок різних основ, але головним чином тому, що всякий закон є думка (винахід) і дар Бога, рішення мудрих людей і приборкання злочинів, що здійснюються як по волі, так і поза нею, загальна угода общини, по якій потрібно жити”.

Властивий поняттю закону момент покори (закон як критерій для розрізнення повинного і неповинного) римські юристи освітлювали і розвивали під помітним впливом стоїків, у праворозумінні яких поняття “борг” (“повинне”, “попора”) грає істотну роль. Крім того, певна ідеальність концепції закону (закон як повинне і розумне), властива відповідним визначенням римських юристів, також відображає вплив на них уявлень стоїків, що називали, по суті своїй, ідеальне природне право законом (загальносвітовим, божественним, розумним, природним тощо). Також і в багатьох думках римських юристів поняттям “закон” охоплюються як характеристики певного джерела права (народного або імператорського закону), так і його необхідні (ідеально-правові, ціннісно-змістовні, якісні) межі.

Марціан, наприклад, з великою похвалою приводить наступне визначення закону, дане стоїком Хрісиппом: “Закон є цар всіх божественних і людських справ. Треба, щоб він стояв у розділі як добрих, так і злих, вождем і керівником живих істот, які за природою належать до общини, мірилом справедливого і несправедливого. Закон наказує робити те, що повинно бути довершеним, і забороняє здійснювати те, що не повинно бути здійсненим”.

Відмічені ідеально-правові якості права і закону мають на увазі

і там, де римські юристи зайняті юридико-технічним аналізом закону й інших джерел права. Наприклад, коли юрист Модестін пише, що “дія (сила) права: наказувати, забороняти, карати”, то при цьому передбачається, що подібні формалізації і класифікації правової імперативності мають значення (і силу) лише остільки, оскільки мова йде про імперативи (веління) саме права, тобто справедливого права. Дану принципову обставину ясно підкреслюють самі юристи. Так, Павло пише: “Те, що сприйнято всупереч печаткам права, не може бути поширено на наслідки”. Інакше кажучи, те, що суперечить принципам (началам) права, не має юридичної сили.

Ту ж думку розвивав і Юліан: “Тому, що встановлено всупереч значенню права, ми не можемо слідувати як юридичному правилу”.

Дані ідеї отримують свою подальшу конкретизацію в детальних правилах, що розроблялися римськими юристами, і прийомах тлумачення норм права, покликаних забезпечити адекватне встановлення значення джерела, що тлумачиться.

Важливим досягненням римської юридичної думки є розподіл права на публічне і приватне.

В області публічного права римські юристи розробляють правове положення святинь і жерців, повноваження державних органів (магістратур) і посадових осіб, поняття влади (*imperium*), громадянства і ряд інших інститутів державного та адміністративного права. При переході від республіки до монархії римські юристи доклали немало зусиль для правового оформлення режиму цезаризму і обґрунтування претензій імператорів на законодавчу владу.

Так, законну силу імператорських розпоряджень відстоював Гай. Акти імператора є законом також і згідно з Ульпіаном. Йому належать наступні твердження: “принцепс вільний від дотримання законів”, “що бажане принцепсу, то має силу закону”. Слід, правда, мати на увазі, що перша з наведених думок висловлена Ульпіаном не як положення загального характеру, а в спеціальному контексті – стосовно двох законів про спадкові права патрона після смерті відпущеника, так що мається на увазі, що принцепс вільний від дотримання саме цих законів (тобто може якимось змінити коло або права спадкоємців).

Принаймні, формула, що розглядається, для самого Ульпіана ніяк не означала визнання якогось права (принцепса) на свавілля, хоч, вирвана зі свого приватного контексту, вона набуває більш загального і, безсумнівно, більш небезпечного звучання.

Основну увагу римські юристи приділяли розробці проблем приватного, і передусім цивільного, права. Юрист Гай трактував цивільне право як право, встановлене (письмово або усно) у того або іншого народу (наприклад, у римлян, греків тощо). Це трактування доповнюється у Папініана вказівкою джерел цивільного права – законів, плебісцитів, сенатус-консультів, декретів принцепсів, положень вчених юристів. Як джерело “доповнення і виправлення цивільного права” характеризується їм преторське право. У цьому ж дусі Марціан називає преторське право “живим голосом цивільного права”.

У Цицерона мова відповідно йшла про веління і заборони, у юриста Квінтіліана – про обмеження, покарання, заборону. Особливо ретельністю відрізняється їх освітлення майнових відносин з позицій захисту інтересів приватного власника, товаровласника.

Об’єктом власності нарівні з тваринами та іншими речами є, згідно з римським правом і вченням юристів, також і раби.

“Найважливіша відмінність у правовому положенні осіб, – писав Гай, – те, що всі люди – або вільні, або раби. Також із вільних одні – вільно народжені, інші – відпущеники”. Такий же розподіл проводить Ульпіан, додаючи, що він виник по праву народів, оскільки “по природному праву всі народжуються вільними”.

Право народів, як його розуміли римські юристи, включало в себе як правила міждержавних відносин, так і норми майнових та інших договірних відносин римських громадян з неримлянами (перегринями). У своїй значній частині це право народів створювалося за допомогою едиктів магістратів, що володіли правом юрисдикції у відношенні перегринів, а також імператорських конституцій і правотворчої діяльності юристів. Все це забезпечило взаємодію і взаємовплив норм цивільного права і права народів, перетворення останнього в таку гілку римського права, яка захищала політичні позиції Римської держави і приватні інтереси римлян в їх відносинах з

неримськими народами і окремими особами.

Про коло питань, що підпадають під дію права народів, *Гермогеніан* пише: “Цим правом народів введена війна, розділення народів, основа царств, розділення майна, встановлення кордонів, меж, конструкція будівель; встановлені торгівля, купівля-продаж, найм, зобов’язання, за винятком тих, які були введені цивільним правом”. Право народів містило цілий ряд норм міжнародно-правового характеру (сам термін “міжнародне право” у римлян відсутній). Згідно з правом народів, море є “загальним для всіх”. Поняття “вороги” використовується у Гая і Помпонія для позначення лише тих, кому римляни публічно оголосили війну або хто сам публічно оголосив війну римлянам. Противники в неоголошеній війні – це “розбійники або грабіжники”. Забороняються всі операції з ворогами. Павло підкреслює, що не дозволяється під страхом смертної страти продавати ворогам камені, що служать для точки заліза, так само, як залізо, зерно і сіль. Захоплений римлянами ворог втрачав свою правоздатність і ставав рабом. Про недоторканність послів ворога Помпоній пише: “Якщо хто-небудь ударить посла ворогів, то ця дія признається такою, що суперечить праву народів, бо послі вважаються святими. І тому, якщо у нас були послі певного народу і ним була оголошена війна, то вони залишаються вільними, бо це відповідає праву народів”.

Творчість римських юристів вплинула великий чином на подальший розвиток правової думки. Це зумовлене, як високою юридичною культурою римської юриспруденції (аргументованість аналізу, чіткість формулювань, глобальність розроблених проблем загальнотеоретичного і юридично-технічного профілю), так і тією роллю, яка випала на частку римського права в подальшій історії права. Творчі досягнення римських юристів, що розробили цілий ряд фундаментальних положень юриспруденції як самостійної наукової дисципліни, продовжують привертати пильну увагу і сучасних дослідників. І це цілком закономірно і природно вже тому, що багато які сучасні поняття, терміни і конструкції сходять до римського права і римських юристів.

8.3. Римське приватне право

Не менше значення має в наші дні *римське приватне право*, яке є предметом особливого вивчення. Воно відродилося до нового життя ще наприкінці Середньовіччя, стало невід’ємною частиною буржуазних кодифікацій громадянського права, не вмерло і в наші дні, оскільки містить у собі принципи, які не можуть бути ігноровані цивільними системами, котрі у тій чи іншій мірі близькі до римських правових інститутів.

Викладаючи історію царського періоду в історії Риму, ми з достатньою для даного посібника повнотою виклали зміст Законів XII таблиць – давньої кодифікації римського права. Для свого часу вони послужили надійною опорою для врегулювання порівняно простих товарних, сімейних, спадкових і тому подібних відносин. Звідси й та пошана, яка віддавалася Законам XII таблиць у більш пізні часи, коли їх практичне застосування або зовсім виключалося, або ставало мінімальним.

У результаті безперервних війн Рим, як ми вже знаємо, вийшов за межі своєї початкової території, завоювавши Італію, а слідом за ним і численні європейські та азіатські провінції. Впродовж усього цього часу відбувається безперервний ріст ремісничої й торгівельної діяльності Риму, формується стан вершників, чиєю професією стає торгівельна та промислова діяльність. Із завоюванням іспанських срібних рудників у Римі стали чеканити повноцінну срібну монету, і це значною мірою стимулювало розвиток фінансових операцій різного роду, у тому числі кредитних.

На новому економічному підґрунті виростає нове право, оскільки право Таблиць стало у багатьох випадках уже неможливим для застосування або не давало належного керівництва взагалі. У цих історичних умовах виступають на сцену претори – як тлумачники та творці права. Вони заклали основи римської класичної юриспруденції, яку розробляли як одночасно з ними, так і після них римські “класичні” юристи, такі як Ульпіан, Цельз, Папініан та ін.

Відходить у минуле юридичний формалізм, який пронизував закони Таблиць. Отримують визнання принципи рівності сторін

правовідносин, справедливості, доброї совісті та ін. Коли право суперечить справедливості, каже Ульпіан (помер у 288 р. н.е.), слід віддати перевагу останньому, тому що справедливість має перевагу перед суворим розумінням права.

Авторитету Законів XII таблиць стали протиставляти авторитет “загальнонародного права”, під яким розумілася сукупність постанов, спільних для багатьох народів. Активним поборником такого роду поглядів стане претор перегринський.

Не зазіхаючи на самий текст Таблиць, римські юристи винайшли ефективний спосіб їх корегування, а надалі й ігнорування. Обидва претори – цивільний та перегринський – набули, як уже було сказано, право видання едиктів, якими вони не лише проголошували про свій вступ на посаду, але й стали все сміливіше творити нове право Риму. Едикти преторів, все більше розбігаючись із нормами Таблиць, полегшували товарообіг, знімали формалізм старого права, дозволяли те, що заборонялося або ігнорувалося Таблицями. Таким чином у Римі з’являється на світ нове авторитетне джерело, надійно захищене претором.

Кожен новий претор, заступаючи на посаду, за вкоріненим звичаєм підтверджував едикт свого попередника, додаючи за потребою щось нове, те, що він брався захищати серед уже узаконених або тільки ще виникаючих правовідносин. Так виникає – всупереч праву XII таблиць – нове так зване *преторське право*.

Але для того, щоб претор міг з достатньою ефективністю захищати те, що він вважав за потрібне та справедливе у праві, потрібно було змінити його становище в процесі, яке ми показали на прикладі процесу легісакційного. З пасивного спостерігача його першої стадії слід зробити претора керівником та наставником судді, причому наставником досить авторитетним та владним.

Близько 150 року до н.е. у громадському судочинстві Риму відбувається справжній переворот. Як і доти, зберігалися дві стадії процесу. Як і доти, рішення справи передавалося до судді, призначеного претором. Але суддя цей був уже не вільний у своїх діях. Він зобов’язаний був слідувати наказу претора, вираженому у вигляді формули. Звідси й назва нової форми процесу – *формулярний*.

Формула складалася з таких частин: *інтенції, ексцепції та кондемнації*.

Інтенція вміщувала *вимогу* позивача, ексцепція – *заперечення* відповідача, кондемнація – *наказ претора судді*. Наведемо приклад: “Якщо буде встановлено, що Н.Н. (відповідач) зобов’язався формальним актом стипуляції сплатити А.А. (позивачу) 100 сестерцій (інтенція), а відповідач стверджує, що він не дотримується зобов’язання тому, що, довірившись Н.Н., стипулював, але самих грошей (валюти, кредиту) не отримав (ексцепція), то ти, суддя, встанови, якою була справа, та в залежності від цього присуди або відхили, оскільки несправедливо, щоб кредитор, зв’язавши боржника формальним зобов’язанням, але нічого йому не давши, отримав несправедливий зиск (кондемнація)”.

У якомусь іншому випадку претор міг зіткнутися з позовом еманціпованого сина, що вимагав участі в батьківській спадщині. Закони XII таблиць відмовляли йому в цьому: син, з якогось приводу звільнений з-під влади батька, не агнат і тому не спадкоємець. Але претор вважав цю архаїку вже несправедливою. І він указував судді ввести еманціпованого сина до його долі спадку за умови, що він, син, внесе весь свій власний спадок до спільної спадкової маси з тим, щоб і його доля була поділена між усіма законними спадкоємцями. Відповідна формула проголошувала б: “Якби позивач А.А. був спадкоємцем, суперечлива земля належала б йому за квіритським правом (інтенція), і хоча квіритські спадкоємці, посилаючись на Закони XII таблиць, заперечують (ексцепція), ти, суддя, присуди цю землю А.А.”.

Так виникає нова форма власності, відмінна від квіритської. Її називають “преторською”, або “бонітарною” (від слів “ін боніс” – у майні). Захищає її претор, його захист. Наслідком нових порядків було стирання меж між манципованими та неманципованими речами.

У тому ж напрямку, що й претор, діяли й інші творці нового, “класичного”, римського права: юристи, які отримували від імператорів право обов’язкових для всіх “консультацій”; едикти імператорів; постанови сенату.

Право приватне та право публічне. За поглядами римських

юристів, усю сукупність правових повелінь слід ділити на дві частини: право приватне та право публічне. До останнього, за відомим визначенням вже згадуваного нами Ульпіана, належать всі ті норми, які “відносяться до становища Римської держави” як цілого; навпаки, *приватне право* має справу з тим, що стосується “користі окремих осіб” (Дигести, 1.1.2).¹ Таким чином, палаци та дороги, наприклад, були оголошені галуззю публічного права, тоді як відносини, пов’язані з правом власності або володіння, родинного й спадкового права, зобов’язання та ін., – галуззю права приватного. Ділення це було визнано вірним і в середні віки – у тих країнах Європи, де було запозичене (рецеповане) римське право. Воно вкорінилося та приймається як належне і в наші дні. І ми називаємо римське громадянське право “приватним”. Звичайно, не треба ставитися до вказаного ділення спрощено. У кожній нормі права, оскільки воно виходить від держави та нею зберігається, полягає відомий – більший чи менший – публічний інтерес. Але цей загальновизнаний факт не заважає існуванню названої вище класифікації.

Право народів – юс гентіум. Старе римське право, яке склалося, як ми вже знаємо, із Законів XII таблиць, постанов Народних зборів, постанов сенату, респонсу (консультацій) римських юристів та деяких інших джерел, отримало назву *цивільного* права, права римської общини. Преторське право розвивалося і водночас із цивільним, і всупереч йому. Нарешті, третім елементом римського права стає з плином часу т.зв. право народів – юс гентіум.

Вільне від римських традицій, юс гентіум відрізнялось більшою гнучкістю, ніж цивільне, у тому числі преторське право, – воно широко черпає правові норми з права й торгівельних звичаїв інших країн античного світу, які перебували або у торгівельних відносинах з Римом, або тих, що потрапили під його панування. Ми маємо на увазі й античну Грецію, й Давній Єгипет, а разом з ним і інші східні впливи. Перегринський претор (з 242 р. до н.е.), творець “права народів”, перебував у постійному спілкуванні з претором цивільним і особливо у тих випадках, коли яка-небудь із сторін у судовій суперечці належала до перегринів.

Завдяки формулярному процесові економічні відносини, коли

вони виникають та отримують розвиток, одержали надійний захист. Відбувається обов'язкове в умовах, що склалися, зближення цивільного та преторського права. Вплив “права народів” був особливо великим у галузі обігу нерухомості та договірному права Риму. Теоретична ж розробка преторського права перебувала під постійним впливом відомої грецької філософії, засвоєної видатними представниками римської юридичної науки й практики.

До “права народів” римські юристи відносили як встановлення рабства, так і відпущення рабів на волю, оскільки вони знали, що і те, й інше не є власне римським інститутом, а також і такі громадянські правовідносини, як “розподіл майна, запровадження торгівлі, купівлі-продажу, найму, зобов'язання, за виключенням тих, які були введені власне римським правом” (Геморген, перша книга юридичних уривків). Інший видатний римський юрист, Гай, додає до сказаного: “Усі народи користуються почасти власним правом, почасти правом, спільним для всіх людей” (Інституції, кн. 1).

Між тим і іншим можуть бути розбіжності: писемна форма зобов'язань була, за свідченням того ж Гая, прийнята у перегринів і лише надалі перейнята римськими громадянами.¹

Володіння. У розмовній мові ми нерідко вживаємо слова “власність” та “володіння” як синоніми. Але вже римські юристи попереджали: “Не існує нічого спільного між власністю та володінням”.

У чому ж справа? Володіння визначається у римському праві як фактичне панування особи над річчю, сполученого, природно, з бажанням здійснити цю владу для себе. Чого не вистачає володінню для того, щоб стати “власністю” фізичної або юридичної особи? Надзвичайно важливої “деталі” – права розпорядження, тобто визначення долі речі: користування нею, передачі в заставу, дарування, переходу у спадок та ін.

Найпоширенішим видом володіння було володіння провінційною землею. Нею можна було “користуватися”, тобто *здобувати, привласнювати принесений нею прибуток*, однак право власності на провінційну землю належало Римській державі, і власник, відповідно, був зобов'язаний платити йому спеціальний податок.

Таким чином, як бачимо, можна володіти річчю, але не мати на неї права власності. Та, з іншого боку, нерідко трапляється, що власник – з тієї чи іншої причини – позбавлений фактичного панування над річчю, а значить, і володіння.

Із сутності володіння випливає, що підгрунтям для його виникнення служить передусім *окупація* (захоплення речі), пов'язана з наміром тримати цю річ для себе, мати її у власному розпорядженні. При цьому захоплення це не має бути ані таємним, ані насильницьким, злочин ніколи не стане законним власником вкраденого, навпаки, він вважається незаконним власником з самого моменту крадіжки з усіма несприятливими для нього наслідками (вилучення вкраденого, багаторазовий штраф).

Неможливо стати законним власником за допомогою купівлі-продажу, дарування, обміну, успадкування, тобто всіляким таким способом переходу речей, який породжує *право розпорядження*, а значить, право власності. І навіть у тому випадку, коли *земельне володіння* (не власність!) переходить, як це може бути з земельною ділянкою, від батька до сина за правом власності, можна вважати, що син володіє *початково*, оскільки лише таким може і має бути всіляке добросчесне володіння речами.¹

Таким чином, може бути сказано, що володіння виникає з добросчесного – без застосування хитрощів або насилля – користування річчю, власник якої або невідомий, або безвісно відсутній, або не чинить опору. Без перешкоди можуть бути захоплені та привласнені покинуті землі, дикі звірі й риби, вперше відкриті сховища та ін. Одним словом, речі, які не перебувають у чийсь власності.

Володіння не може, не повинно бути вічним, цьому перешкоджає економічний інтерес. Треба, щоб власник був зацікавлений у поліпшенні володіння, особливо земельного володіння, щоб він ставився до нього як до своєї власності (добрива, зрошення, огорожування та ін.).

На допомогу володарю, якщо він володар добросчесний, приходять *давність придбання*. Строки давності придбання час від часу змінювалися – від дворічного володіння землею, за Законами XII таблиць, до 30-річного за законами пізньої імперії.

Практичне значення інституту володіння полягало у тому захисті, якого надавало йому римське право. Доки особа, що заявляла про себе як про власника речі та вимагала її вилучення у невласника-володаря, не доведе законності своїх зазіхань та не доможеться відповідного судового рішення, претор надасть володарю весь можливий захист, у тому числі інтердикт-наказ про недозволеність самовільного захоплення суперечливої речі. Звідси й приказка “Блаженними є ті, хто володіє”, оскільки тягар доведення – найтяжче у відповідних умовах – лежав на позивачеві.

Близьким до володіння – за своєю юридичною природою – римські юристи вважали й т.зв. *утримання*, або, іншими словами, “опосередковане володіння”. Під утриманням так само розуміли користування, позбавлене права розпорядження. Проте у даному випадку йшлося про речі, власник яких відомий та не відлучається від отримання доходів, принесених речами. Утримання створюється найомом квартири, знарядь праці, робочої худоби та ін.

Володіння – будь-яке – припиняється як із відпадинням фактичного панування особи над річчю, так і з відпадинням самого

